

НАЦЫЯНАЛЬНЫЯ КАШТОЎНАСЬЦІ:

1. ЧАЛАВЕК

Калі задумацца над жыццём чалавека, мераючы яго гісторыі, грамадзкія дачыненні і вечнасьцю, то прыходзім да высновы аб існаванні агульначалавечых каштоўнасцяў, якія ў кожным народзе маюць сваё асэнсаванне і значэнне, як грунт, на якім палягае культурнае быццё людзей на Зямлі.

Агульначалавечыя каштоўнасці ёсць, перш за ўсё, каштоўнасці нацыі. Гэта сам чалавек, народ, мова, зямля (тэрыторыя, на якой жыве чалавек і народ), літаратура, дзяржава, сьцяг і г.д. Існаванне чалавека ў грамадстве накіраванае найперш на захаванне і абарону гэтых каштоўнасцяў. Абсалютнасць іх не падвяргаецца сумненню (не зьяўляецца дыскусійнай).

Чалавек, ягонае жыццё і душа, ёсць першаснымі каштоўнасцямі самога чалавека. Людзі, падзеленыя ў грамадстве палітычнымі і сацыяльнымі антаганізмамі, бывае, могуць кожны па-свойму і кожны з свайго гледзішча дбаць пра дабро ўсёй нацыі, ненавідзячы адзін аднаго. Ці справядліва гэта, ці дапушчальна, ці павінна так быць?

Безумоўна, што так быць не павінна. Але гэта ёсць. Ёсць, практычна, паўсюдна, толькі ў рознай ступені і ў розных правах. Таму мы, насуерак нашым жаданням і перакананням, вымушаны прызнаваць рэальнасць. Аднак гэтая рэальнасць дапушчальна толькі да пэўнае мяжы.

Такой мяжой ёсць цана жыцця чалавека, дакладней — ягоная сьмерць. Народ можа быць адзіным, пакуль не перакроная гэта мяжа. Таму цывілізаванае права, ствараючы юрыдычныя нормы, заўсёды імкнецца да абмежавання нявысіць.

Людзі, аб'яднаныя адной культурай, адным этнасам, адной гісторыяй, ня глядзячы на супроцьлеглыя палітычныя арыентацыі, павінны памятаць пра агульнае, дбаць пра агульны нацыянальны інтарэсы і бачыць супольную нацыянальную перспектыву. Бо нашчадкі палітычных праціўнікаў могуць быць зусім не праціўнікамі, і сябрамі. Жыццё не стаіць на месцы. Палітычныя дактрыны змяняюцца, а народ, этнас, нацыя — застаюцца.

Пра ўсёй жорсткасці палітычных непрыхільнасцяў, заўсёды можа надыйсці час, калі беларус беларуса мусіць і абавязаны падтрымаць. Бо толькі тады можа існаваць беларуская палітыка, беларускі народ, беларуская дзяржава, беларуская культура ды беларуская мова, пакуль існуюць беларусы.

Гаворачы пра каштоўнасць чалавека, мы разглядаем яго шырока: як каштоўнасць фэнамінальную, этнічную і народную (тое ж самае — нацыянальную). У хрысціянскай цывілізацыі стварылася яшчэ адна тыпалогія чалавечай адметнасці — індывідуальнасць душы (пра гэта ўжо пісаў раней).

У другой палове XX-га стагоддзя чалавек-індывідуальнасць стаў разглядаць ў сацыяльна-этычных дактрынах дэмакратычнага сьвету як найвышэйшую каштоўнасць, якая валодае прыярытэтам перад народам, дзяржавай і грамадствам. Аднак, пасля прыходу левых да ўлады ў дэмакратычных краінах (у выніку распаду СССР) і з узмацненнем працэсу глабалізацыі, дактрынерства аб „правах чалавека“ перарасло ў нешта, накішталь сурэгату сацыяльнай ролігі чалавека, з выразнымі тэндэнцыямі нэапаганства ў этыцы і культуры.

Штучнасць і аднабокасць гэтай дактрыны „абсалютнага чалавека“ стала відавочнай, калі яна пачала ператварацца ў пануючую ідэалогію левай дэмакратыі.

Тым часам, калі мы ўважліва ўгледзімся ў гісторыю і прааналізуем грамадзкія ды прыватныя дачыненні людзей, то

прыезд да высновы, што і палітычныя эліты, і людзі ў цэлым імкнуцца да гарманізацыі дачыненняў паміж грамадствам, дзяржавай і асобным чалавекам.

З гледзішча агульных інтарэсаў, ёсць аб'ектыўныя тэндэнцыі да парытэту памж асобай і грамадствам (дзяржавай).

Канцэпцыя парытэту, на мой погляд, больш эфектыўная ў абмежаванні зла. Яна бліжэй да гармоніі супольнасці і больш разумная, валодае большай мерай справядлівасці і шырэjším паглядам на існаванне людзей.

* * *

Імкненне да гармоніі ў чалавечай супольнасці вынікае з гарманічнай прыроды чалавека, якую ён рэалізуе ў працэсе існавання. Чалавек як зьява жыцця, як духоўны і прыродны фэнамен ёсць трыадзіны: чалавек-дзіця, чалавек-жанчына, чалавек-мужчына. Тут адзіны чалавечы сьвет, адна прырода і адначасна — тры сьветы, тры прыроды.

Калі мы супаставім нашыя зьвесткі пра прыроду, рэлігію, космас, гісторыю і чалавека, то заўважым дзіўную карэляцыю функцыяў і надабенства з унівэрсальнасцю ўсёй сьветабудовы. Фэнамен гарманічнага чалавека (гэта значыць, абстракцыя, якая выводзіцца з рэальнасці) набліжае нас да меркавання, што чалавек ёсць вобраз і мадэль (аналёгія) усяго існага, усяго сьвету, узор (канструкцыя) разьвіцця духу.

Ёсць над чым задумацца, чаму, як напісана, Бог стварыў чалавека па вобразу і падобнасці сваёй.

Калі спрасьціць аналёгію і канкрэтызаваць думаньне, то можна разважаць такім чынам. Пояс, чалавечая сярэдзіна — гэта энэргія і абмен. У гары — тры вышэйшыя субстанцыі: сэрца, розум і, як мяркуецца, душа. Ніжэй — працяг роду, распад, інстынкт палавін.

Калі жыццёвая канцэнтрацыя думак, дзеяньняў, паводзінаў і матывацыя засяроджаныя на верхнім узроўні, тады адбываецца высокая разьвіццё асобы і грамадства (узвышэнне).

Калі канцэнтрацыя накіраванасць і прыярытэты засяроджаныя на нізкім узроўні — адбываецца дэградацыя (прымітывізацыя) асобы і заняпад (распад) супольнасці.

Раздумленне над гэтым прыводзіць да высновы, што тут дзейнічае абсалютная заканамернасць, якая не прадугледжвае выключэнняў.

Накладанне і праекцыя арыентацыяў асобы ў гістарычных грамадствах адносна будовы цэла карэлююцца з пэрыядамі ўздыму і заняпаду.

Цывілізацыйная катастрофа адбываецца тады, калі грамадства набліжаецца да вобразу Садома і Гаморы.

Гэтакі накірунак існавання асобы (апунчэнне ўніз) прывёў да крызісу антычнага грамадства і разьвіваецца цяпер у Эўра-Амерыканскім сьвеце былых хрысціянцаў.

Прыродная і надпрыродная сістэма чалавека (мужчына-жанчыны), практычна, усюды на Зямлі аднолькавая. Асабліва прыцягвае ўвагу аднолькавае дзеяньняў, паняццяў і рэакцыяў дзяцей у людзей розных расаў і народаў. З уключэннем у соцыюм, аднак, рэзка змяняецца іхны малюнак паводзінаў і ацэнкі рэальнасці.

Тым часам відава ўласцівасць духа і натуры трыадзінага чалавека не залежыць ад соцыюма (хоць узаемазвязаная і соцыюм здольны на яе ўплываць). Праціўная дакладнасць натуры чалавека і сіла прыроднага накіравання ўражае сваёй магутнасцю і сваёй заадагеннасцю трыадзінага, як шляху да гармоніі чалавечага існавання.

Псіхалогічная прырода, будова цела і біялёгія мужчыны ад пачатку спрыяе яму быць больш незалежным у выбары паводзінаў. Ён актыўны дасьледнік і пераўтваральнік свету, знішчальнік перашкодаў, заваёўнік і набытчык.

Прырода жанчыны, на якой паліагае функцыя прадаўжэньня роду, спрыяе арганізацыі асяроддзя. Жанчына замацоўвае, кансэрвуе, абчалавечвае тое, што здабыта. Без кансэрвучага, абчалавечваючага фактара жанчыны чалавек не падняўся б з прыроды і першабытнасьці. Яго актыўнасьць дзеля здабыцця і пераўтварэньня свету без „замашваньня” магла б абярнуцца ў шлях спажываньня і разбурэньня, калі ў імянны наперад за плячыма застаюцца адны руіны.

Гэтае наша дапушчэньне добра відаць у гісторыі на прыкладзе варварства. У варвары, практычна, адсутнічала каштоўнасьць чалавека. Жыцьцё чалавека нічога ня значыла. У гістарычных манголаў часоў Чынгіз-хана сьмяротнае пакараньне ажыццяўлялася тут жа, калі мангол разліў на зямлю малако з курдзюка альбо памачыўся ў юрце. Але калі нехта па нейкай прычыне забіваў іншага, на гэта амаль не зьвярталі ўвагі. Забойства трактавалася як прыватная справа.

Роля жанчыны ў варварскім грамадзтве была мізэрнай. Тым часам і надпрыродная сістэма чалавечай прыроды, пра якую я кажаў у пачатку, і функцыя жанчыны ў гэтай сістэме чалавека, і гісторыя цывільзаванага свету паказваюць, што ўсялякі заняпад грамадзтва, распад у ім маральных правілаў, нормаў і дачыньняў, не прыводзяць да ягонага краху і разбурэньня, пакуль дэмаралізацыя не паралізавала чалавека-жанчыну. Гэтаму ёсьць шмат прыкладаў. Чалавек-мужчына змагаецца, здабывае, стварае, зьмяняе, але сьвет трымаецца на жанчыне.

Дасьледавана, што неабарачальнае вырадзжэньне і выміраньне этнічнай супольнасьці характарызуецца дэградацыяй трыадзінага чалавека. Спачатку перастаюць павяжаць старых людзей і клапаціцца пра старых бацькоў. Потым перастаюць цікавіцца выхаваньнем дзяцей, іхным жыцьцём і будучыняй. І нарэшце, мужчына перастае змагацца за жанчыну, уплываць на яе жыцьцё, цікавіцца яе лёсам; жанчына траціць сорама, перастае павяжаць сваё цела, ня хоча дзяцей.

У мяне не адчыняецца рот, каб сказаць, якія працысы маральных пераменаў назіраюцца ў нашым беларускім грамадзтве...

Але ня ўсё страчана. Дамагаюцца вялікага, не забывайма пра малое. Трэба змагацца, клапаціцца за кожную душу, за кожнае добрае людзкае слова, за кожнага чалавека. Так, як робяць гэта шмат хто ў нашай краіне.

Унівэрсальны прынтсып гармоніі ў сьвешце ёсьць любоў. Гэта надпрыродная зьява жыцьця, сваіста працягваюцца ў прыроды чалавека і зьяўляецца асновай сям’і, дзе якраз трыадзіны чалавек рэалізуецца найбольш дасканалая. *Сям’я, побач з дзяржавай, ёсьць найякімае цывільзацыйнае дасягненьне чалавека.* Гуманны, псіхалогічна паўнаватрасны чалавек вырастае, як правіла, у паўнаватраснай, добрай сям’і. З гэтай прычыны інстытут сям’і, гэтак жа, як і жыцьцё чалавека, ёсьць *вялікай каштоўнасьцю нацыі*, вымагае спэцыяльнай аховы яго ў грамадзтве і стварэньня спрыяльных умоваў існаваньня.

Пачынаючы з другой паловы XX-га стагоддзя (пасля 2-й Сусьветнай вайны), назіраецца інтэнсіўны працэс распаду сям’і, практычна, ва ўсім сьвеце (але найбольш — у Эўропе і Амэрыцы). Узіраючыся ў глыбіню пісанай гісторыі, мы не знаходзім чагосьці падобнага, з чым маглі б параўнаць тое, што адбываецца зараз з сям’ёй. Распадаюцца амаль дзьева трэці шлюбавыя, зьяўляюцца хваравітыя канцэпцыі аб непатрэбнасьці сям’і, усё больш людзей (асабліва жанчынаў) сьведма не ўступаюць у шлюб, каб жыць

самым з сябе (з вымогаў цела і пачуцьцяў), карыстацца гатовым, ня мець дзяцей і ня мець абавязкаў. (Гэта найбольш назіраецца ў Заходнім сьвеце.)

З мноства канкрэтных прычынаў гэтай зьявы я б вылучыў тры, найбольш агульныя. Першая — гэта культурыны разрыў паміж пакаленьнямі, што прывяло да разладу ў перадачы традыцыяў, і нават элемэнтнага вопыту.

Нагадаю, што для нармальнага і паслядоўнага разьвіцьця культуры (гэта значыць, з засваеньнем досьведу) павінны быць аўтарытэты (эліта), пастаяннае насельніцтва (на пастаяннай тэрыторыі), узаемаабмен і лучнасьць пакаленьняў. Мінімум тры пакаленьні (дзед, бацька і сын) павінны мець агульны асноўны каштоўнасьці. Хуткія зьмены ў грамадзтве дызарыентавалі мэханізм перадачы культуры.

Другая агульная прычына — упадак маралі. Трэцяя — бездухоўнасьць.

Самае дрэннае, што зьявіла дэградацыя і распаду сям’і — гэта вынік агульнага працэсу абсцызынацыі і рэдукцыі нацыянальнай цывільзацыі. Эўропа аічынаў перахпіталюўваецца ў Эўропу спалучаных вытворцаў і спажывоўцаў. Будучыца інтэграцыя па матэрыяльных інтарэсах на фоне фатальнага ўпадку духоўнай і гуманістычнай культуры.

Мы, беларусы, стварылі нацыянальную дзяржаву ў 1918 годзе, і ў тым жа годзе страцілі незалежнасьць. З прычыны больш чым 70-гадавага пэрыяду савецкай акупацыі і камуністычнага вынічэньня, мы ня мелі магчымасьці стабілізаваць нацыю ў рэжыме дзяржаўнага існаваньня. А гэта (дзяржаўная стабілізацыя) — абавязковы этап. Пасьля 1991 года (калі мы вярнулі незалежнасьць) трэба было прайсьці страчаны этап паскораных тэмпаў. Але з 1994 года зноў усё затрымалася.

Кардынальна зьмяніўся сьвет. Той хвалі нацыянальнага ўздыму і нацыянальнага будаўніцтва, якая была ў Эўропе ў пачатку XX-га стагоддзя, больш не існуе. Мы ўжо ня можам плысьці на яе вяршыні. Няма нават прыбою. Але ж мы мусім, мусім дабудаваць наш нацыянальны дом, мусім мець над ім дах, каб не загінуць у абстаўнах, калі зьмянілася асяроддзе і плыні, і мы засталіся адны.

Мы, беларусы, павінны зразумець, што ў справе нацыянальнага будаўніцтва нам нічога (абсалютна нічога) не дапаможа, акрамя нас самых. Будучы прапапоўваць сваё разуменьне дэмакратыі. Але нікога не цікавіць наш нацыянальны лёс.

Таму, якія б ні былі павароты лёсу, якія б ні перажывалі мы выпрабаванні, трэба найперш шанаваць і зьберагаць нашых людзей.

Самае страшнае цяпер для беларусаў — гэта Чарнобыльскі генацыд. Стварэньня сапраўды сатанінскія ўмовы для пастаяннага вынічэньня беларускай нацыі. За апошнія сем гадоў страчана паўмільёна насельніцтва. Змагаючыся за паслячарнобыльскае існаваньне, ня кожны чалавек здае сабе справу і ня кожны ўсвешдае, што беларусам прыходзіцца вёсць барацьбу з варажымі сіламі ўсяго свету. Уся сусьветная атамная энэргетыка пад шыльдай МАГАТЭ з усім сваім фантастычным капіталам (500 мільярдаў дэляраў) стараецца схавць ад свету страшныя вынікі атамнай катастрофы ў Беларусі, зьменьшыць іх і сфальшаваць. Іх не цікавіць катастрофе і лёс беларусаў.

Такую ж самую пазыцыю займае Расея, якая адмыслова забрудзіла ядзернымі ападкамі Магілёўскую вобласць, ня вылучыла беларусам кампэнсацыю за Чарнобыль і нясе адказнасьць за катастрофу.

Чарнобыльскі генацыд небяспечны для ўсіх, але найперш — для дзяцей. Цяпер, гледзячы на маштабы і мэталы чарнобыльскага

вынішчэння, некаторыя беларусы кідаюцца ў распач, разумеючы, што толькі праводзячы адмысловую дзяржаўную палітыку, можна зьменшыць бяду. Але палітыка не ў беларускіх руках.

У Чарнобыля існуюць як бы зьнешнія пачатковыя прычыны. Але ня менш небяспечная страта нашых людзей, што выходзіць з унутраных, як бы з нябачных прычынаў, зь якімі ізноў жа, вельмі цяжка змагацца без дапамогі дзяржавы.

Прыпамінаю малазначны выпадак з 1995 года. Каля гадзіны ночы ў Менску я сьвязваўся на апошні тралейбус па пустой вуліцы. Насустрач ішоў нейкі малады чалавек гадой 25-ці і нешта ў мяне спытаў (ці то пра прыпынак, ці то пра гадзіну). Калі я яму адказаў, ён мяне пазнаў.

— Выбачайце, — кажа потым хлапец, назваўшыся, — але ці мог бы я вам сказаць адну вельмі важную для Беларусі рэч, якая не дае мне спакою?

— Кажыце, — згаджаюся я.

— Трэба ратаваць беларускіх жанчынаў! Згінем. Згіне Беларусь, — усхвалявана загаварыў нечаканы спадарожнік.

Тут ужо зьбянтэжыўся я. Высьветлілася, што хлапец вельмі перажывае, што беларускіх дзяўчат падманваюць розныя агенты ды нягоднікі, вывоззяць за мяжу, абцяючы ўладкаваць на добрую працу. Адбіраюць пашпарты і перадаюць у рабства заходнім сутэнёрам.

— Трэба нешта рабіць, трэба спыніць, — хваляваўся хлапец. — Гэта зьрывага! Ганьба! Страцім Беларусь... У нас такія жанчыны!

Часам мне ўспамінаецца гэты разумны беларускі хлапец, які засьведчыў, што жывы наш народ, жыве, ня глядзячы ні на што, і будзе жыць.

У цяжкіх антыбеларускіх варунках існаваньня *беларус беларуса павінен падтрымліваць і адзін аднаму дапамагаць*. Асноўным прычынам дачыненьняў паміж людзьмі павінна стаць Беларуская Салідарнасьць, падтрымка і спрыяньне адзіна аднаму. Шмат якія народы перажывалі цяжкія часы, але разам, зьбірогшы сябе і падтрымліваючы кожнага, перамаглі навалу і пазбавіліся вынішчэння.

У беларусьці ёсьць магчымасьць перамяніць адмоўны ход сваёй гісторыі. Патрэбная толькі воля.

6 верасня 2001 г., Варшава.

2. БЕЛАРУСКАЯ МОВА

Беларуская нацыя існуе, пакуль жыве Беларуская мова. Мова ёсьць галоўны вынік і сродак культуры.

Калі мы над гэтым задумаемся глыбей, то адчуем, што велічасьць гэтай зьявы — чалавечай мовы — настолькі грандыёзная, што ўражае нану сьвядомасьць. І спраўды, гэта цуд культуры, матэрыялізаванае думаньне і правільны дух. У мове мы, людзі, бачым сябе. Гэта лостэрка нашага існаваньня, адбітак нашых душаў.

Выгокі мовы пакрытыя хвалюючай таемніцай, як і ўсё нашае паходжаньне на Зямлі. Калі ўявіць, што чалавек разьвіваўся з прыроды, і паспрабаваць накрэсьліць схему, зрабіць мадэль ягонага пераходу ў стан культурнага існаваньня, то прыходзім да высновы, што абстрактнае думаньне і правільны дух (гэта значыць — гістарычная памяць) і мова ўзніклі і разьвіваліся адначасова і ўзаема ўплывалі сямя на сябе.

Гэтак адбывалася самаўдасканаленьне трох асноваў культуры: абстрактнага думаньня, гістарычнай памяці і мовы. Навуковыя дасьледаваньні чалавечай жыцьцяздзейнасьці ў старажытнасьці і сьведчаньні простых формаў існаваньня чалавечага грамадства ў

цэлым пацьвярджаюць нашу траістую схему разьвіцьця сьвядомасьці і мовы людзей.

Зьяўленьне мовы як структураванага інструманту інфармацыі азначала рэзкі прырўт ў культуру, у грамадзкае і гістарычнае існаваньне чалавека. Адначасна запрацавала зваротная сувязь. Мова стала найвялікшым сродкам культуры, дзейнічала як матор культурнага разьвіцьця, спрыяла стварэньню чалавека разумнага, фармаваньню чалавечага грамадства.

Прырўт з прыроды ў культуру адбываўся найперш праз мову. Баручы пад увагу гэтую рэвалюцыйную ролю мовы ў разьвіцьці культуры чалавецтва, асабліва робіцца зразумелым вялікае і крылатае цьверджаньне аб тым, што напачатку было *Слова*. Мова трымае ўсё: культуру, гісторыю, памяць, грамадства, сумоўе людзкіх душаў. Мова аб'ядноўвае і мацуе, вядзе за сабой. Вось жа спраўды правільна: напачатку — было *Слова* (гэта значыць, на пачатку культуры).

Што яшчэ ўражае нашае ўяўленьне, дык гэта шматаблічнасьць мовы. На Зямлі жыве мноства народаў і этнічных групаў, і, адпаведна, існуе вялікае колькасьць розных моваў. Кожная мова, нібы шчыт, які зьберагае і выдзяляе народ сярод іншых народаў, і адначасна, — гэта плятформа, на якой угрунтаваная культурная індывідуальнасьць чалавечай супольнасьці.

Аглядаючы пісаную гісторыю людзей, мы заўважаем, што заўсёды, калі гінула мова, то гінуў і народ. Тут узаемасувязь, сутнасьня дачыненьні, якія глыбока і афарыстычна адлюстравалі наш вялікі Багушэвіч. *„Шануйце мову нашу, беларускую, каб ня ўміраць“*. — напісаў паэт.

Шмат моваў зьнікла на Зямлі, і зьнікае па сёньняшні дзень. Прычыны розныя. Але найчасей — гэта несамастойнае існаваньне (адсутнасьць незалежнай дзяржаўнасьці) і грамадзка-палітычная сацыяльная катастрофа.

Але шмат моваў трываюць і ня гінуць, ня глядзячы на неспрыяльныя абставіны. Шмат якія мовы адраджаюцца, вяртаюцца да жыцьця амаль зь нібыту. Перадусім, тут вельзнае значэньне мае дух народа (этнаса), яго ўпэўненасьць у сабе, закараньнасьць у сваю духоўную культуру і гісторыю, і, як вынік, — сьвятое шанаваньне сваёй мовы і ўсяго свайго.

Грамадзка-палітычная катастрофа можа знішчыць любую мову (нават самую распаўсюджаную) тады, калі зьніклі, замерлі ці ліквідаваныя яе этнічныя носьбіты. Такія зьявы, як генацыд, этнацыд, лінгвацыд, мнемцацыд, якія вынікаюць, як правіла, з імпрэскай палітыкі, а таксама з кэснафобіі і нянавісьці, вельмі небяспечныя для моваў найперш несвабодных народаў (посткатастрафічных супольнасьцяў). Аднак разбурэньне імпрэі пры пэўных абставінах таксама можа выклікаць зьнікненьне імпрэскай мовы, прытым нават тады, калі існуе прызнаная імпрэская літаратура.

Тыповымі прыкладамі зьяўляюцца Рымская і Атаманская імпрэі. Рым разбурыўся, зыходзячы з унутраных прычынаў (перш за ўсё, — з-за ўпадку маралі). Рымская (лацінска) мова гучэла ў Снаце, сьцьварджалася ў літаратуры і на ўсіх канцах імпрэі. Але пад друзам гэтай імпрэі была пахаваная і вялікая рымска мова, ператварылася потым у мёртвую лаціну.

Чаму так сталася? Сталася так таму, што не было ўжо этнічных носьбітаў гэтай мовы. Лацінскі этнас догравалася, бо стлуміў сабе этнічную сьведамасьць, інстынкт аддзяленьня ад чужога. Этнічная сьведамасьць змянілася імпрэскай. Лаціна рымскае аслугоўвала імпрэскую культуру, імпрэскую ўладу і імпрэскую дзяржаву. Яна адрозьнівалася ад этнічнай лаціны. З разбурэньнем рымскай улады і дзяржавы, са стратай рымскага наблітэту, рэзка зьмяніліся функцыі дзяржаўнай лаціны, а ў рэальным штодзённым жыцьці, на

самым нізкім (вусным) узроўні не было каму на ёй размаўляць. Ляціна памерла.

Трэба ўлічыць, што імперыя (гэта значыць — імперская ўлада і імперская культура) іманэнтна, выходзячы з сутнасці сваёй прыроды, імкнецца зывіліраваць і разбурыць лобы этнас, у тым ліку і свой, які даў пачатак імперыі.

Мова Атаманскай імперыі, у адрозненне ад рымскай мовы, узнікла на дэдуктыўным прычысле. Гэта была штучная мова, створаная на аснове старажытных моваў Усходу (у асноўным, персідзкай) і абслугоўвала яна якраз толькі імперскую дзяржаву, арыстакратыю, чынавенства, афіцыйную культуру і ўвогуле — вярхі. Асноўны народ імперыі — туркі — размаўляў на сваёй народнай анаталійскай (турэскай) мове.

Пасля разбурэння і распаду Атаманскай імперыі новая Турцыя, будуючы новую нацыянальную дзяржаву, абперлася якраз на народную этнічную мову, на якой размаўляў народ, і зрабіла яе дзяржаўнай мовай краіны. Тым часам мова Атаманскай імперыі аджыла. У ёй не было пагэры. За звышнікненнем імперскіх вярхоў на ёй не было каму гаварыць.

Калі мы звернем увагу на рускую імперыю (Расею), то заўважым там адначасна дзве схемы функцыянавання мовы: індуктыўную, з апорай на этнас, і, ў пэўнай ступені, штучную, прыдуманую форму рускай мовы, якая ў апошнім стагоддзі значна рэдуцыравалася, дзякуючы літаратуры. Тым ня менш, улічваючы няспынную абсалютызуюча імперскай ідэалёгіі і адпаведна — псіхалёгіі, і беручы пад увагу таксама няспынную дэградацыю асноўнага этнасу, існуе вялікая верагоднасць, што пры разбурэнні расейскай імперыі рускую мову можа напаткаць нават ня мёртвае ўжываньне, як у пострымскай сітуацыі, а глыбокі маргіналізм і звужэнне да лякальнага асяродка. (Заўважым, што ніякія інфармацыйныя сістэмы тут не дапамагучы.)

Тое ж самае, улічваючы цяперашні працэс асаблівай дэструкцыі ангельскага этнасу, можа напаткаць і ангельскую мову. (Як гэта каму на слых ня здасца неверагодным.) Штуршок такому ходу гісторыі можа пакаласці паспешны ўпадак і распад Злучаных Штатаў Амэрыкі.

Гэтакая верагоднасць, на маім назіраньнях, увесць час павялічваецца і абумоўлена ўнутранымі прычынамі. У ЗША беззваротна нарочтаюцца тыя ж працэсы, што некалі ў Рыме, толькі развіваюцца больш хуткімі тэмпамі. (Ізноў жа, паўтаруся, ніякія інфармацыйныя сістэмы тут не ўрагуюць, бо сістэма — гэта прылада.)

Імперыя, аказваецца, ня можа гарантаваць вечнага (і, тым больш, жывога) існавання імперскай мовы. Значна лепш гэта спраўджаец і рэалізуе нацыянальна дзяржава, якая і ўзнікла (прынамсі, у Эўропе) ў барацьбе з імперыяй. (Прытым змаганьне йшло, перш за ўсё, за права існавання і развіццё нацыянальнай мовы.)

Стварэнне нацыяў і нацыянальных дзяржаваў ёсць гістарычная зьява, якая мае ня толькі свае грамадзкія прычыны, але і храналёгічныя рамкі (найперш у Эўропе). Сьцісла можна іх пазначыць ад апошняй чвэрці XVIII па першую чвэрць XX-га стагоддзяў. У гэты перыяд сфармаваліся і высветліліся ўсе нацыянальныя канцэпцыі культуры, свабоды і незалежнага дзяржаўнага існавання.

Як правіла, нацыянальныя рухі пачыналіся з самапазнання, асветніцтва, стварэння нацыянальнага мастацтва, літаратуры, тэатра. Потым развіваліся ў палітычнае змаганьне з імперыяй і заканчваліся стварэннем нацыянальнай дзяржавы.

Уражае ў гэтым працэсе тое, што народы паўсюдна прызнавалі і паўсюдна змагаліся за дзве асноўныя каштоўнасці: за

нацыянальную мову і за незалежнасць (гэта значыць — за нацыянальную дзяржаву).

Энс асветніцкай і мастацкай дзейнасці быў падпарадкаваны адной мэце: *сьвярдзжэнню нацыянальнай мовы*.

Гэтую задачу найперш узлі на сябе газэты, літаратура і асабліва вандруюныя тэатры, якія ўзніклі паўсюдна. Творца вэнгерскага прафэсійнага тэатра Ота Келеман, які стварыў вэнгерскую вандруючую трупку яшчэ ў канцы XVIII стагоддзя, прызначэнне свайго тэатра і тэатральнага мастацтва сфармуляваў каротка і выразна: *сьвярдзжэнне і прапаганда вэнгерскай мовы*. (Вэнгры змагаліся тады з нямецкім засільлем.)

Аналігічна разумеў задачу тэатра Ігнат Буініцкі і такія яго акторы, танцоры і сьпевакі, як Леапольд Родзевіч ды Алаіза Пашкевіч (Цётка). Гэтаж жа азначвалі ў той час нацыянальную місію тэатра дзечыя вандруюныя сьпіны на Ўкраіне, у Малдове ды Румыніі, у Баўгарыі ды Сэрбіі, у Чэхіі, Славакіі, Летуве і г.д.

Нацыянальныя рухі ўсвядамлялі нацыянальную мову як галоўную каштоўнасць нацыі, сьвярдзжэнню яе ў грамадстве падпарадкоўвалі ўсю сваю напыянальна-асветніцкую дзейнасць.

Беларуская нацыянальная ідэя рэалізавалася ў 1918 годзе, калі была створаная *Беларуская Народная Рэспубліка* і аб'яўлена яе незалежнасць. Аднак неўзабаве незалежнасць была страчаная, і нацыянальнай стабільнасці не адбылося.

Расейскі камуністычны генацыд і ўсе формы вынішчэння цярпелі тры пакаленні беларусаў. У сэнсе культурным, і асабліва — псіхалёгічным, 73 гады савецкай акупацыі — гэта чорная дзіра, прарвал у нацыянальнай сьведомасці народа. Калі ў 80-х гадах XX-га стагоддзя аднавіўся беларускі рух за незалежнасць і за культурнае адраджэнне нацыі, новая адраджэньні (некаторыя з жахам і з роспаччу) убачылі, што сутыкнуліся з узроўнем нацыянальнай сьведомасці грамадства, як у канцы XIX-га стагоддзя.

Камунізм, савецкая акупацыя, вынішчэнне ўсяго беларускага фатальна затармазілі псіхалёгічнае развіццё грамадства, дэфармавалі ўнутраны сьвет беларуса, адкінулі сьведомасць мноства людзей да абсурднай мажы.

„Зачэ́м этат беларускі язык?“, „Какая разні́ца, на ка́ком языке гавары́ць?“; „Ка́му нудзі́ этат суверэ́нітэт, глaвнaе, тoбы жы́цьaс харaіа?“ і г.д., — вось тыповыя цьверджаньні шмат якіх па-савецку адукаваных беларусаў канца XX-га стагоддзя.

На жаль, гэта рэальнасць, і, як кажуць, тут не да сьмеху. Людзі з такой сьведомасцю — ня рэдкасць, яны трымаюць уладу, кіруюць беларускім грамадствам. На Беларусі адбылася кансэрвацыя савецкаму палітычным мэтадам, з выкарыстаньнем аўтарытарнай улады.

Фантасмагарычнасць сітуацыі ў тым, што пакуль вялікая частка постсавецкага беларускага грамадства паўтарае сэнтэнцыі, кшталту „зачэ́м язык“ і „какая разні́ца“, ні пра якую нацыянальную і сацыяльную свабоду, ні пра якое развіццё эканомікі, ні пра які дастатак і ні пра якое годнае жыццё ня можа быць і гаворкі. Бо такое грамадства, якое ня мае агульнасці галоўных нацыянальных каштоўнасцяў і, тым больш, адмаўляе іх, такое грамадства ня ў стане абараніць свае нацыянальныя інтарэсы. Прытым ня тое, што, скажам, прыродныя рэсурсы, зямлю, фінансы, прадпрыемствы, прыродныя багацці, але і асабістую працу. Такі беларус будзе шмат і цяжка працаваць, але заўсёды застанецца бедным, не разумеечы прычынаў сваёй беднасці.

Прыгядна выпадак з пачатку 90-х гадоў. У час адной з нашых допатакніх пазедак па Беларусі, якія практыкавалі допатакі *Апазыцыі БНФ* у *Вярхоўным Савеце*, мне прыйшлося чуць у цягітку

размову нашых сяброў-дэпутатаў з адным заслужаным пэнсінерам-настаўнікам. Заслужаны настаўнік, беларус, з гонарам расказаў па-руску, колькі добрых людзей ён навучыў за жыццё. Адзін — генэралам у Мурманску, нехта выехаў у Акадэмію навук у Пецярбург, хтосьці цяпер жыве і нешта робіць важнае ў Растове, нехта — спецыялістам у Навасібірску, а ягоніх двух сыноў, дык удакладваў ў Маскве. Адзін — выкладчык ва ўнівэрсітэце, а другі — інжынер, нечым там кіруе, жаўніўца на маскоўцы і ўжо гадуе двух дзяцей. Настаўнік быў вельмі задаволены.

— А якая ў вас пэнсія? — пацікавіліся ў настаўніка.

— Ой, ведаеце, малаватая, — пажаліўся ён. — Я яшчэ падпрацоўваю, маю некалькі гадзінаў у школе, бо пэнсіі не хапае.

— Чаму ж так? — запыталіся ў яго. Настаўнік разьвеў рукамі.

— А цяпер вось глядзіце, — заўважылі мае калегі. — Вы ўсё жыццё працавалі, навучалі беларусаў на рускай мове. Беларускі ўнівэрсітэт (таксама на рускай мове) падрыхтаваў зь іх спецыялістаў, якія паехалі ў Расею і пачалі там працаваць, а значыцца даваць прыбытак рускай дзяржаве і плаціць падаткі ў рускі бюджэт. На адукацыю гэтых спецыялістаў, на навучаньне іх рускай мове Расея не затраціла ні капейкі. Гэта вынік вашай працы. А дзе ж ён, гэты вынік, для вас? Дзе ваш прыбытак? З чаго ваша пэнсія, з чаго бюджэт?

— Праўда... — здзіўліўся настаўнік.

— А што б было, калі б уся адукацыя была па-беларуску ў сістэме дзяржаўнай беларускай мовы? — прадаўжалі мя. — Куды была б найперш скіраваная ўвага нашых маладых спецыялістаў і ваш „груп“? Аб’ектыўна — ці ж не на вашыя інтарэсы? А што было б, калі б усю беларускую адукацыю перавесці на англійскую мову? — працягвалі мы далей. — Да каго б мы былі прывязаны і дзе б палягала тады прычына нашай беднасьці і бяды: на ўсходзе ці на Захадзе?

Настаўнік быў крыху ашалоmlены. Гэты савецкі інтэлігент ніколі не задумваўся над такімі пытаннямі. Але гэтакія размова была б нармальнай дзе-небудзь у 1890-х у вагоне Лібава-Ровенскай чыгункі, а не цяпер, праз сто гадоў, калі час для многіх беларусаў адначасна зьмяніўся і адначасна, як бачым, спыніўся ў самым пачатку.

Беларуская мова як найважнейшая зьява культуры ёсьць таксама аснова нашай нацыянальнай свабоды і найважнейшы чыньнік эканамічнага разьвіцьця.

Вось чаму нацыянальная ідэя імкнецца да стварэньня нацыянальнай дзяржавы ў нацыянальнай мове і на нацыянальнай тэрыторыі. Гэта дзеля таго, каб рэалізаваць жыццёвыя (гэта значыць, духоўны і матэрыяльны) патэнцыял народа, каб стварыць аптымальныя ўмовы духоўнага камфарту і матэрыяльнага дастатку для ўсёй нацыі.

Страты нацыянальнага патэнцыялу і тармажэньне нацыянальнай ідэі нават на сто гадоў, пры ўсіх ускладненьнях, не выглядаюць вялікай бядой, калі б аднавіць незалежную, вольную, нацыянальную дзяржаву, якая б праводзіла палітыку ў інтарэсах нацыі. Тады зусім не спатрэбіцца яшчэ сто гадоў, каб вярнуць страчанае і дагнаць час. Бо калі зьнікаюць перашкоды, тады раней затармажаныя зьявы разьвіваюцца паскоранымі тэмпамі. Паскарэньне — гэта агульны закон разьвіцьця растармажаных працэсаў і назіраецца ўсюды: у мастацтве, у літаратуры, у прыродзе, у грамадзтве. Праз 10-15 гадоў нармальнага нацыянальнага разьвіцьця ў паскоранасьці ўжо не існавала б грамадзкі аьдаласьці і сьведамасьці, тыпу „зачэм“ і „какая разьніца“.

Але разумеючы закон паскоранасьці, мы павінны ўсьведамляць яго катэгарычную імператывнасьць. Тое, што было перапынена і

ня зроблена сто гадоў таму, на пачатку стабілізацыі нацыі, тое мусіць быць хутка (паскорана) зроблена цяпер. Пераскочыць праз абавязковыя этапы разьвіцьця, праз абавязковыя аэзкі і абавязковыя каштоўнасьці — нельга. Яны ў адноўленьнях умовах павінны быць пройдзеныя імкліва, хоць бы пункцірам, але абавязкова пройдзеныя і замацаваныя. Інакш зьява (у дадзеным выпадку — беларуская нацыя) не рэалізуецца, як сістэма.

Беларусы, што, што, як наш настаўнік, заклапочаныя толькі „сваім“ і не прывыклі задумвацца над „нашым“, над агульным, мусіць выразна сабе ўсьвядоміць, што калі беларуская мова ня будзе адрджана, ня зойме належныя ёй дзяржаўныя, грамадзкія, культурныя і маральныя прырыгтэты, то беларуская гісторыя можа неўзабаве скончыцца. Укладаньне: канец гісторыі — гэта катастрофа. Гэта — канец нацыі. Катастрофа супрадаважасца зьбядненьнем і догראдзайнім насельніцтва, стратай уласнасьці, зямлі, прыроды, дзяржавы, вынікаў працы. Нават сваёй працай чалавек перастае распараджацца сам.

Мы ўжо нешта падобнае выперпелі ў XX-м стагоддзі. І таму цяпер, калі цудома засталіся жыць, нам пажыцца падняцца з каленяў.

Функцыя нацыянальнай мовы ў нацыянальным грамадзтве — усеаьбдынная: ад духоўнага да эканамічнага выяўленьня. Аднак ня ўсюды яна выяўляецца непасрэдна. І ў гэтым хаваецца адна з цяжкасьцяў у разуменьні сутнасьці нацыянальных каштоўнасьцяў для сьведзтвавага чалавека.

Найбольшая складанасьць для новага беларускага Адрджэньня палягае яшчэ і ў тым, што за сто гадоў моцна зьмяніліся ўмовы і дачыненні ў Эўропе. Поряяд утварэньня нацыяў якраз закончыўся ў першай чвэрці XX-га стагоддзя. Нацыянальная ідэя ў міжнароднай сьведамасьці стала як бы не актуальнай, бо гэта ўжо пражаты і пройдзены этап. А значыць аслабілася і гатовасьць да міжнацыянальнай салідарнасьці.

З 80-х гадоў мінулага стагоддзя пашырылася ў сьвеце ідэя інтэрнацыянальнай дэмакратыі, уздымаецца на натурны міжнароднай дактрына „праваў чалавека“, умацняюцца лібэральныя імкненьні да інтэграцыі Эўропы і глабалізацыі сьвету. Міжнародны дэмакратыі і міжнародны лібэралы працуюць разам над стварэньнем новых дэмакратычных супэр-імперыяў, супэр-дзяржаваў.

Для прадстаўнікоў гэтай звышідзэлэгіі (гэтай дэмакратыі *uber alles*) нашая, актуальная для нас, нацыянальная праблема стогодавай даўніны, наша балючасьць, нашае роспачнае імкненьне выкараскацца з той бяздоннай курапацкай ямы, куды ўсаьдзілі наш народ недабразычліўцы, нашае стараньне ўратаваць найперш нашу мову ды незалежнасьць — усё гэта здаецца ім (шмат каму) анахранізмам. Бо ў іх мова, культура, незалежнасьць — само сабой зразумелае, яны з гэтым нарадзіліся і думалі, што ўсё гэта існуе натуральна, у парадку рэчаў, як горы, рэкі і даліны.

Але я у нас — ня так. Мы мусім, паскорана мусім (!) прайсьці этап дзяржаўнага ўсталяваньня нацыянальных каштоўнасьцяў і стабілізаваць нацыю разам з дэмакратыяй. Інакш у нас ня будзе будучыні.

Мы ня можам ігнараваць аб’ектыўныя законы разьвіцьця. Нам трэба дагнаць гісторыю. Мы маем на гэта найвялікшае права. Бо нас зьнішчалі, нам не давалі жыць.

Побач з фактарам пераменаў, якія адбыліся на працягу XX-га стагоддзя і ускладнілі беларускую палітыку, застаўся нязьменны чыньнік — Расея, зь яе шавінізмам, імперскімі амбіцыямі і непрыханымі вялкіадзяржаўнымі прэтэнзіямі на Беларусь. Гэты чыньнік небясьпечны. Калі б ня ён, не карэляцыя і не ўзаемадзеньне яго з пераменамі ў сьвеце, беларускіх праблемаў у такім выглядзе, у якім яны існуюць сёньня, проста ўжо б не было.

Бальшавіцкі генацыд — гэта вельмі істотны аспект у беларускай трагедыі. Ніхто ня мае права і ніхто ня можа падважваць і адмаўляць нашу незалежнасць, нашу беларускую мову, нашыя сымвалы, нашу свабоду, адзінства зямлі і гісторыі, не спытаўшыся тых амаль тры мільёнаў беларусаў, якіх нівяніных забілі ў часе тэрору. Тых беларускіх пісьменьнікаў, інтэлігентаў, вучоных і простых сялянцаў, якіх расстрэлялі толькі за тое, што былі беларусамі.

Якая ж яна, нашая сьвятая для нас, Беларуская Мова? Ці можна неяк глянуць на яе збоку, каб ацаніць аб'ектыўна? Як яна гучыць для іншых, як яе ўспрымаюць?

Кожная свая мова для кожнага народа — найлепшая і найпрыгажэйшая. І гэта правільна. Бо ў мове выяўляецца сутнасць натуры народа, які яе стварыў, відаць яго душа, адбіваецца сваісты склад розуму і манера думання, матэрыялізуюцца рытмы духа і цела (гэта значыць, тэмпераменту). Таму ў кожнай мове ёсць свой характэрны рытм, свая мэлэдыя і сваё гучаньне, а лексіка падпарадкаваная вобразнай сістэме ўспрыняцця сьвету людзьмі, якая ў розных этнічных супольнасьцях (першасных носьбітаў мовы) адметная.

Гэтым тлумачыцца здзіўляючая для некаторых дасьледчыкаў зьява, што разумовыя і творчыя здольнасьці чалавека найлепш выяўляюцца ў роднай для яго мове. Тут рэалізуюцца сумоўе — гарманізацыя рытмаў, распазнаўчых знакаў, найкарацейшых дарог паміж розумам, душой, тэмпераментам цела і мовай чалавека. Дасягаецца склад (камплэкт) аптымальнасьці асобы.

Гэта ня толькі гэрэтычныя разважаньні. Там, дзе можна прааналізаваць зьяву на масавых прыкладах і ў шырокай практыцы, вынікі відавочныя. У пачатку 90-х гадоў, калі ўзьнікла, нарэшце, магчымасьць адчыніць беларускія школы ў гарадах і разьвіваць беларускае школьніцтва, то праз нейкі час было зафіксавана, што беларускія дзеці ў беларускіх школах лепш пасьпяваюць, лепш вучацца, лепш засвойваюць матэрыял і лепш разьвіваюцца, чым беларускія дзеці ў такіх жа рускіх школах. Гэта натуральна. Адбылася гарманізацыя сваягата складу мовы і чалавека, аптымалізацыя разьвіцьця асобы. Карацей, сваё спаткалася са сваім.

Аналягічную зьяву заўважылі таксама нашыя фалькліарысты. Ёсць шмат сьведчаньняў такога роду, калі беларус, які сфармаваўся ў горадзе, у рускай мове, і ўспрыняўшы ўсе правыя савецкай эрзац-культуры, апынуўся раптам у вясковым асяроддзі сярод удзельнікаў аўтэнтычнага фальклёру і нечакана, пад уплывам эмоцыяў і ўзрушэньня, уключаўся ў народныя танцы ды сьпевы. У яго выяўляліся характэрныя рухі танцу і характэрныя прыёмы народнага сьпяваньня. Ён пачынаў ужывацца ў фальклёрнае дзеяньне, і гэтае дзеяньне, невядомае яму раней, аказваецца, не было для яго чужым.

Людзі кожнага народу, кожнага этнасу валодаюць характэрнымі рухамі, якія стасуюцца зь іхняй псіхалёгіяй, з эмацыйным станам, думкамі і мовай, на якой яны гавораць. Гэта мы называем *этналістыкай*. Гарманізацыя яе з мовай таксама накіраваная на аптымальнае выяўленьне асобы чалавека.

Аказваецца, *нацыянальная мова зьяўляецца ня толькі галоўным чыньнікам сацыяльна-палітычнага адрозьнення нацыі, ня толькі зьявляючым элемэнтам нацыянальнай культуры, але і фактарам найлепшага разьвіцьця асобы чалавека, перашаснай умовай яго гарманічнага існаваньня.*

Аднак за 73 гады вырабленага гвалту над беларускай мовай за часы СССР, што афіцыйна прыкрываўся нібыта палітыкай білінгвізму ў Беларусі, сярод вялікай часткі насельніцтва стварылася вельмі некарэсная зьява для беларускай культуры, менавіта, краэлізацыя (дэструктыўнае зьмешваньне) беларускай і рускай моваў. У выніку шмат беларусаў (як правіла, людзей невысокага культурнага ўзроўню) гаворыць цяпер на гэтакі зьбедненай „паўмове“ ці на своеасаблівай піджын-рускай (гібрыднай) мове. (Успомнім „клясычныя“ прамовы Старшыні Вярхоўнага Савета Мікалая Дземянця. Ёсць і сьвежыя прыклады.)

Трынаццаць гадоў таму мне ўжо приходзілася пісаць пра

Чарговы „обіччэчлавецкі“? Дую свік Беларэйшан?

разбуральнае вынікі прымусовага двухмоўя на Беларусі. (Радуга, — *Таллінн, 1988, №4*) Тады беларуска-рускі „піджын“ я назваў беларускім словам „трасянка“, ня думаючы, што гэты тэрмін прыкывецца потым ў паняцьці пра мову. Цяперака я паўтара тут некаторыя палажэньні.

Паўмова „трасянка“ — галоўная прычына абмежаванага культурнага ўзроўню. (І цяпер мы разумеем, чаму. Краэлізацыя — гэта не ўзабагачэньне, а зьніжэньне культуры мовы, якое адлюстроўвае ўпадак культуры асобы.) Культурны чалавек не размаўляе на краэлізаваным піджын. Таму сфера распаўсюджваньня „трасянікі“ за савецкае часы — сярэднія і ніжнія стратыграфічныя сацыяльныя зьявы. Грамадзкая ляквалізацыя гэтай паўмовы, у сваю чаргу, забяспечвае рэпрадукцыю і сацыяльную ўстойлівасьць „трасянікі“, а значыцца, і нізкага ўзроўню духоўнай культуры, якая ў цэлым выяўляе тут тэндэнцыю да далейшага зьніжэньня. Яшчэ ў 60-80-х гадах стварылася сітуацыя, калі прычына і вынік бескультур'я зьявляюцца неразрыўна, гэта значыць, прычына (паўмова) выступае вынікам, а вынік — прычынай.

Паўмоўе значнай часткі насельніцтва Беларусі вельмі згубна адбіваецца на разьвіцьці культуры. Разумовая энэргія народа траціцца і не атрымлівае разьвіцьця. Прымусовы савецкі білінгвізм ігнараваў аксіёму, што без вызначэньня прыярэтту чалавек ня

мога адначасна развівацца і існаваць у двух культурах. Дызарыентаваная асоба не атрымлівае паўнавартаснага духоўнага развіцця. Паўмоўны індывідуум не адчувае тонкасцяў духоўных сувязяў (што, дарчы, засяроджана ў мове і выяўляецца праз гаворку), дрэнна думае абстрактнамі паняццямі, часта ня ў стане тэарэтычна асэнсаваць з'яву, а калі і разумее больш складаныя дачыненні, то ня ўмее іх выказаць, сфармуляваць і выразна растлумачыць суб'ектыву. Пачынаецца пакутлівы падбор словаў, неадэкватнае ўжываньне паняццяў, заіканьне і спыненне на кожнай дрэнна дапасаванай фразе, „эжэньне”, „мэжэньне” і г.д. Тут працяўляецца не паталогічнае заіканьне, а тармажэньне сьвядомасьці, прыпыненне на кожным слове як вынік разбалясаванасьці думаньня і моўнага выяўленьня, як вынік неразвітых здольнасьцяў аправаць паняццямі і невалоданьне сістэмнай структурай мовы (бо ў „паўмове”, між іншым, адзінай структуры няма).

Паўмоўнае існаваньне прыпыняе ўнутраны спантанны працэс культурнага развіцця чалавека, таму што тармазіць нацыянальнае самапэзнаньне (ідэнтэфікацыю) яго грамадзкага, культурнага і духоўнага „Я”.

Аднак здольнасьць да *спажываньня* культуры пры гэтым застаецца. Толькі яна, гэтая здольнасьць, зьмяняе арыентацыю з унутранага сьвету на знешняе асяроддзе, з актыўнай пазыцыі на пасіўную (спажывецкую). У выніку ўзьнікаюць умовы для развіцця і спажываньня масавай культуры, эрзацу, сурэгату, імітацыі духоўных каштоўнасьцяў.

Шкоду, якую наносіць беларускай культуры паўмова „трасянка” (і ўвогуле, дэградацыя мовы, распаўсюджваньне чужых слэнгаў, жаргонаў, вульгарызмаў, паняццяў і г.д.) ніхто не падлічваў, і, як я ўважаю, ня шмат хто разумее, бо, як мяркуюць, справа ў прычынах, і зь імі трэба змагацца. Правільна. Але калі б так усё было проста, то трасянківае палітыкі не кіравалі б уладай у дзяржаве.

Найлепшы сродак выратаваньня беларускай мовы — гэта паўсюдна пачаць на ёй гаварыць. Гаварэм жа, і будуць нас паважаць.

Знаёмства зь іншай мовай пачынаецца са слуханьня, як яна гучыць, з адчуваньня яе мэлёдыкі і рытму словаў, якія мы ацэньваем, паводле нашага густу ці законаў эстэтыкі. Ужываюцца ацэнкі: прыгожая — непрыгожая. Спэцыялісты стварылі нават адмысловую сістэму тэставаньня моваў па мэлядычнасьці, гучнасьці, колькасьці адкрытых складоў і звонкіх зычных ды галосных гукаў, камбінацыі звонкіх зычных з галоснымі, па вакальных магчымасьцях і г.д. Беларуская мова ў гэтакім тэставаньні займае шостае месца ў сьвечэ.

Наўрад ці трэба да гэтакіх дасьледваньняў адносіцца надта сур'ёзна, але ўсяроўна прыемна.

Я сустракаў шмат добрых людзей сярод палякаў, латышоў, украінцаў, ангельцаў, якія былі захопленыя вымаўленьнем, словамі і мэлёдыкай нашай мовы, прасілі пагаварыць па-беларуску і слухалі з захапленьнем, нібы музыку.

Памятаю, у 70-х гадах я пазнаёміўся з маладым літоўцам з Каўнаса Ёзасам Рыбкіўскасам. У дзяцінстве ён прачытаў на пачку з макаронамі словы на незнаёмай мове. Высьветлілася, што напісана па-беларуску. Ёзаса гэтая мова так зацікавіла і потым так спадабалася, што ён вывучыў яе, бегла гаварыў, нават вершы пісаў па-беларуску. Пасьля ён прыязджаў спэцыяльна ў Менск, каб паслухаць беларускую мову (так яму было прыемна). Праўда, у Менску яго напаткавала вялікае расчараваньне.

Латышская літаратуразнаўца Мірзда Абала выдатна размаўляе па-беларуску. У 70-х гадах яна сказала мне, што яе цягне на

Беларусь, як магнітам, і што яна заўсёды стараецца прыехаць на Горадзеншчыну, каб толькі пагаварыць па-беларуску ды паслухаць беларускае мовы.

У цэлым жа, я лічу, што на сьвечэ няма непрыгожых моваў. Кожная мова — прыгожая, бо выяўляе асабовую сутнасьць басконнага, невычарпальнага, шматаблічнага Боскага сьвету. Гаворачы, напрыклад, па звонкую мэлядычнасьць італьянскай мовы, у нас звычайна ўзьнікае жаданьне спаслацца на дасканаласьць *бэль-канта*, на традыцыі італьянскай оперы і г.д. Але немагчыма ўявіць у італьянскай мове, скажам, тунвінкі гарлавы сьпеў. Тым часам па сіле ўздзеяньня і глыбіні выяўленьня нашага, але не прывычнага нам сьвету і ў не прывычнай нам эстэтыцы, гэта ёсьць магутнае мастацтва. Для вобразнага выяўленьня яму адпавядае якраз тунвінская мова. І зьбегі зычных тут вельмі дарчы. Яны на месцы гэтак жа, як італьянская вакальнасьць мовы на месцы ў оперным *бэль-канта*.

Чым я найбольш захоплены ў Беларускай мове, гэта яе вобразнасьць і ёмкасьць слова (і па зьмесьце, і па гучанні). Другое, што мне надта падабаецца, гэта шматварыянтнасьць гучаньня і напісаньня словаў, і потым — багачэе сінюймаў. Тут рай для паэтаў, можна плаваць і купацца, плюскоцца ў такой багатай мове, было б толькі што казаць.

Калі глянем у гісторыю нашай мовы, то займае дых. Беларуская мова існавала даўно, яшчэ на племянным узроўні ў дапісьмовы перыяд. На думку гісторыкаў, як мінімум, у VI-м стагоддзі, яна ўжо была. Але на самай справе — раней. Гэта можна зразумець, аналізуючы гісторыю і аўтэнтычны фальклёр (асабліва тэксты).

У X-м стагоддзі пісьмовасьць распаўсюдзілася на Беларусі разам з Хрысьціянствам у чужой старабаўгарскай мове. Гэтая славянская мова, часткова набліжаная да беларускай, стала адгрытваць ролю афіцыйнай, кніжнай, „граматнай” мовы, мовы, на якой пішучы і размаўляючы пісьменныя людзі (найперш, сьвятары і сацыяльныя вярхі). У пэўнай ступені, яна займала такое ж становішча ў старажытнай Беларусі, як пазьней — мова вярхоў у Атаманскай імпэрыі. Старабаўгарская мова ў беларускай культуры — *гэта была мова бяз этнасу*, гэта ад пачатку была мёртвая мова. Паступова, з развіцьцём грамадства і ўскладненьнем функцыяў дзяржавы, адбывалася лексічнае ўзаемапранікненьне моваў і экспансія жывой беларушчыны ў мёртвую кніжную мову.

Асабліва гэта стала відаць у XIV- XV стагоддзях. Ужо ў XVI-м стагоддзі, у перыяд *Рэнесансу*, мёртвая старабаўгарская мова зьнікла з грамадзкага ўжытку і лякалізуецца толькі ў праваслаўнай царкве, і то, як царкоўны (царкоўна-славянскі) афіцый. У дзяржаўным і грамадзкіх дачыньнях у *Валкім Княстве Літоўскім* запанавала старабеларуская кніжная мова, якая канчаткова высьцельна, запаланна і перамагла ранейшую кніжную старабаўгарскую мову.

Тут варта заўважыць, што рускія савецкія гісторыкі-шавіністы называлі старабаўгарскую мову „дрэвнерусским языком” і будавалі на гэтым цэлыя антынавуковыя канцэпцыі аб міфічным „дрэвнерусском государстве” (пад якім падразумевалі Кіеўскую Русь і часова залежныя ад яе землі), аб „узнікненьні” беларусаў, украінцаў і рускіх з міфічнай „дрэвнеруской народности” (якой ніколі не існавала) і аб пачатку беларускай мовы з XIV стагоддзя, а беларускай гісторыі — з 1917 года.

Рускія афіцыйныя гісторыкі прымудравлі гісторыю, каб абгрунтаваць нібыта натуральнасьць існаваньня СССР, расейскі каляніялізм і расейскія прэтэнзіі на Украіну і Беларусь.

Я сказаў у пачатку, што, азіраючыся на гісторыю нашай мовы,

займае дых. Таму што на старабеларускай дзяржаўнай мове неверагодна шмат напісана, таму, што я зачараваны яе багаццем, вобразнасцю, распрацаванасцю і характам. Пачытаўшы на старабеларускай кніжнай мове, разумееш, чаму Максім Багдановіч, седзячы ў расейскім горадзе Яраслаўль і акнуўшыся ў чытанне гэтай мовы, стаў вялікім паэтам. Вось жа і сапраўды, што „*як алень спрагнеды, мкнець да вады крынічнай, шукаю Бога я*”.

Апошня змена кніжных і афіцыйных моваў адбылася шмат дзе ў Эўропе (і ня толькі ў Эўропе) ў XVIII-XIX стагоддзях, у пэрыяд узнікнення нацыянальных рухаў супраць імперыяў, з развіццём літаратуры *рамантызму* і ў выніку стварэння нацыянальных дзяржаваў.

У гэты час адбываецца пранікненне ў літаратурны і афіцыйны ўжытак народнай мовы (гэта значыць мовы, на якой гаварылі і сьпявалі шырокія масы народа). Менавіта гэтая мова стала мовай нацыянальнай літаратуры, менавіта за яе змагаліся нацыянальныя рухі, менавіта на ёй будавалася нацыянальная дзяржава і новая нацыянальная культура. Беларуска гісторыя, таксама як і гісторыя іншых народаў, добра ілюструе гэты моўны працэс.

Цяперка, азірнуўшыся за сабой, углядаючыся ў глыбіню, у наш народны лёс, можам сказаць коротка і ёмка: Беларуска мова — гэта мы.

* * *

Але ёсць яшчэ вышэйшая цана мовы, якая не вымяраецца нават жыццямі. *Мова належыць усім пакаленням народу, які жыві дагэтуль і якія будуць жывы потым. Мова належыць мінуламу і будучыні. Ніхто ня мае права разбураўля распаздажыцца лёсам нацыянальнай мовы (а толькі становіцца, ніякі чалавек і ніякое пакаленне народу. Мова ёсць трансгэндэнтная, вечная каштоўнасць нацыі.* Таму пытанне існавання ці абмежаванасці ўжывання мовы ніколі і нідзе не вырашаецца на рэфэрэндумах. Бо людзьмі (пакаленням) могуць маніпуляваць. Не дазваляючы вынісення лёсу мовы на рэфэрэндум і беларускія законы.

* * *

У цяперашніх абставінах, калі ўлады рэжыму прыніжаюць беларускую мову, зачыняюць беларускія школы ды беларускія газеты, па афіцыйных крыніцах вядома, што больш за 86 адсоткаў грамадзянаў Беларусі лічаць беларускую мову сваёй роднай, але толькі каля сарака адсоткаў карыстаюцца ёй ў жыцці.

І тут узнікае пытанне, якое мне задавалі ўсюды, на якое ня проста адказаць і цяжка ўсім растлумачыць. Бо не разумеець. Пытанне гэтае гучыць так: „*А чаму беларусы між сабой не гавораць па-беларуску?*” Усе на сьвечы між сабой гавораць павойму. Цыганы, якія ніколі ня мелі і ня маюць сваіх школаў, бо не існуе цыганскай пісьмовасці, а між сабой — гавораць па-цыганску. Ня знойдзеш цыгана, які б не гаварыў па-цыганску. Дык у чым жа справа?

Ня стану і я адказаць на дзіўнае пытанне, тым больш, паўтаруся, што нідзе нас у гэтым не разумеець. Зазначу толькі, што, для датрымання чалавечай годнасці і нават найпрасцейшага культурнага звычайна ці маральнага рухоння, заўсёды патрэбнае старанне і сіла духа. У канцовым выпадку вырашае воля. Нішто ня можа перамагчы волю людзей, калі яна моцная і калі яна ёсць. З гэтага гледзішча не павінна б існаваць праблемы беларускай мовы ў Беларусі. Бо заўсёды можа стацца так, як усе зачочуць.

Мы мусім усвядоміць, што ў нас самых засяроджаная велзарная магчымасць: без вялікай бойкі, бяз грукату, бяз шуму і стратаў у корані перамяніць становішча і высока падняць нашу

беларускую мову ў нашай краіне. Менавіта так думаюць і робяць усе ва ўсім сьвечы. Патрэбныя толькі хаценьне, воля і добры чын.

Дык чаму ж беларус зь беларусам не гавораць па-беларуску?..

28 верасня 2001 г., Варшава.

(„*Народная Воля*”, — 2001, 31 кастрычніка, 2 лістапада).

3. БЕЛАРУСКІ НАРОД

Найвялікшай каштоўнасцю Беларускай Нацыі ёсць Беларускі Народ. Народ — гэта фізічнае цела нацыі. Гэта ўсе мы і кожны з нас разам. Культура, мова, вера, характар, мэнтальнасць ёсць як бы аўра народу (душа), вытворнае духа і дзейнасці. У гэтакім адзінстве „душы” і „цела” толькі й можа існаваць народ.

Калі мы гаворым пра каштоўнасць народу, то перш за ўсё маем на ўвазе ягонае існаванне, ягоную *бытнасць*, прысутнасць у жыцці. Народ павінен *быць*. Дзеля гэтага грамадства клопаціцца пра стварэнне ўмоваў існавання народу і прэспэктываў ягонага развіцця.

Аўра ствараецца толькі на ўзроўні грамадзкага ўсвядомлення народнай прэспэктывы і забяспечвае несмяртэльнасць народу. Фігуральна і сымвалічна вечнасць народу можна паказаць так: ЛЮДЗІ — ДОМ — ХРАМ. Лёгка зразумець (і гэта пацвярджаецца гісторыяй), што дэградацыя і самавыміранне пачынаецца заўсёды ў адваротным парадку — з разбурэння ХРАМА, са знішчэння аўры (г. зн. мовы, рэлігіі, культуры і г.д.). Потым разбураецца ДОМ (г. зн. адбываецца страта ўласнасці, маёмасці, дзяржаўнасці, расстройства працоўных дачыненняў, марнатраўства грамадзкага багацця і г.д.).

Пасля разбурэння ДОМА перад людзьмі застаюцца два шляхі: альбо адраджэнне (гэта значыць найперш — адраджэнне ХРАМА), альбо заміранне, знікненне з культуры і геаграфічнае мапы чалавецтва. (У цяперашняй цывілізацыі такі стан можа зацягвацца харытаўнай дапамогай, гуманітарнымі падачкамі на выжыванне. Але гэта не ўплывае на працэс вымірання).

Адраджэнне заўсёды пачынаецца (і толькі магчыма) з духоўнай ідэі адбудовы ХРАМА (святытні). Ізноў паўтаруся: гэта значыць мовы, гістарычнай памяці, культуры, рэлігіі, сымвалаў, велічы і г.д. Ідэалогія, якія дэкліруюць будаваць толькі ДОМ, як правіла, узнікаюць у спецыяльных абставінах, маюць матэрыялістычна-папулісцкі ці падвойны характар і вырастаюць ва ўмовах рэгрэсу, самы зьяўляюцца адностраваннем заняпаду.

Будаўніцтва святытні вымагае ахвярнасці, бо яно не абгрунтавана матэрыяльнымі мэтамі. Каб будаваць храм, трэба ўмець думаць духоўнымі сымваламі, асэнсоўваць іх і адчуваць патрэбу. Вымагаецца адпаведны ўзровень грамадства, каб быць народам і мець індывідуальную адказнасць за нацыянальны інтарэс.

Узровень дасягаецца ў выніку стварэння абставінаў *гістарычнага развіцця*. Тады вялікую ролю пачынае адыгрываць характар улады і дзейнасць грамадзкай эліты.

Тым часам пры выхадзе з заняпаду і ў пэрыяд нацыянальнага адраджэння найвялікшую ролю адыгрывае нацыянальнае асьветніцтва і нацыянальная эліта, накіраваная на стварэнне ХРАМА. Дарога павінна весць да свольтны. Грамадства мусіць мець ідэалы.

Ніякія прагматычныя інтарэсы не прыводзяць да нацыянальнага адраджэння народа, бо адраджэнныя патрабуе ахвярнай барацьбы і не зьяўляецца прагматычным дзеяннем.

Гісторыя чалавецтва набрала вялікі грамадзкі вопыт, што рабіць і чаго не рабіць. Ня трэба, напрыклад, будаваць Баблёнскую вежу,

але заўсёды трэба бераччы свята, нават калі ад яе засталася толькі сыяна.

Шляхі і вынікі нацыянальнага адраджэння добра вядомыя, маем шмат прыкладаў. Тым часам амаль не гаворыцца пра працэсы і вынікі рэгрэсу. У гэтым ніхто не зацікаўлены. А калі і гаворыцца, то ў скажоным выглядзе, найчасцей свёдама падмяняючы паняцці, бо рэгрэсуючае грамадства ня ў стане пра сябе адпаведна паведамляць. Заняпад адных часта адпавядае інтарэсам іншых.

Ацэнка народам самога сябе розная на схіле і на ўздыме. Адраджэнне, што вымагае ахвярнасці, менш праймаецца стратамі, бо на ўздыме на месца аднаго становяцца двое.

Тым часам пры заняпадзе страты неаднаўляльныя. Адсюль патрабаваньне рознай стратэгіі існавання. Пры ўзлёце вырастае роля і вартасць асобы. Але менавіта на схіле прыходзіць усвядамленне каштоўнасці кожнага чалавека, патрэбнасці дапамагаць народу на этнічным узроўні, незалежна ад палітычнае і ідэалагічнае арыентацыі. У найбольш здаровай часткі людзей тут спрацоўвае інстынкт выжывання. Гэта разумны інстынкт, бо народ існуе пакаленьнямі, а палітычныя погляды, ідэалёгія не абавязкова перадаюцца ў спадчыну. Кожнае пакаленне сінтэзуе сваю ідэйна-палітычную рэальнасць. Дзеці не абавязкова ва ўсім паўтараюць бацькоў. Але з пшаніцы вырастае пшаніца, а з бобу — боб. Культурнае поле трэба бераччы ад зарастання.

Тым часам у пэрыяд дэградацыі відавы інстынкт (у далёвым выпадку, інстынкт захавання этнасу) якраз аслаблены. Людзі не трымаюцца сваіх, сваёй зямлі, звычайў, сям'і, бацькоў, дзяцей, традыцыяў і г.д. Знікаючы паняцці і патрэбнасці ідэалаў, абавязку перад усімі, аслабляюцца здольнасць да супраціўлення, да барацьбы за што-небудзь, нават за самую неабходную асабістыя інтарэсы (не кажам ужо пра інтарэсы народныя).

Працэс заняпаду народа гэта ёсць, перш за ўсё, заняпад свёдамасці. Аднак гэты рух па схіле ня ёсць перманэнтным распадам. Адбываецца эфект спісвання. Нейкая частка народу (этнасу) на ўзроўні асобаў і цэлых групў не паддаецца разбураэнню, захоўвае сваю ўнутраную ідэнтычнасць і здольнасць супраціўляцца. Колькасць такіх людзей можа быць рознай і заставацца доўгі час на пастаянным узроўні.

Менавіта дзякуючы перш за ўсё гэтай „сысцнутаў“ здаровай колькасці людзей магчымы ёсць фэнамен *нацыянальнага адраджэння*, і пружына тады пачынае выпроставацца (пры ўмове, калі збераглася бытнасць этнасу).

Калі ж дэградаваны этнас знікае і засталася толькі „сысцнутаў“ ягонае частка, то яна (гэтая частка, якая ідэнтыфікуе сябе) ёсць самая моцная. Яна можа гістарычна рэалізавацца ў сваіх сысцнутых межах і выявіць надзвычайную здольнасць да выжывання (паколькі тут засталася спрэсаваная здаровая сіла загіблага народу).

Тыповымі прыкладамі такой „спрэсаванай“ гістарычнай рэалізацыі ёсць, на мой погляд, краіны Балтыі (Эстонія, Латвія, Летува). Мы яшчэ назіраем таксама шмат дзе ў свеце працэс барацьбы за незалежнасць такіх народаў, што панеслі этнічныя страты і захавалі толькі сваё народнае ядро). Гэта валійцы, флямандцы, чачэнцы, татары, адзін з найстарэйшых народаў Эўропы — баскі — і іншыя.

Выпадакў канчатковага народнага замірання, аднак, яшчэ больш. Блізкія прыклады: прусы, яцьвягі, правансальцы, хазары і інш.

Беларускі народ уваходзіць у трэцюю групу дачыненняў, менавіта: нацыянальнага адраджэння і існавання ў форме нацыянальнай дзяржавы. У гэтым стане знаходзіцца пераважная большасць народаў Эўропы. Аднак Беларускае Адраджэнне, якое палітычна рэалізавалася ў 1918 годзе і стварыла беларускую

нацыянальную дзяржаву, неўзабаве было перапыненае акупацый і расчлененнем Беларусі паміж Расеяй і Польшчай. Нацыянальныя сілы, якія павінны б былі ў нормальных умовах забяспечваць якраз дзяржаўную стабільнацю беларускай нацыі, змушаны былі адхіліцца на барацьбу з акупацыйнай палітыкай за выжыванне народа і неўзабаве ў большасці былі фізічна знішчаны; рэшта выгнаная за межы Беларусі.

Да паловы XX стагоддзя Беларускае Адраджэнне было разгромлена, а ягоня дзеячы ліквідаваны. Прытым сталінскія бальшавікі імкнуліся знішчыць перш за ўсё найбольш свёдаму, здаровую частку народа.

Тут трэба адзначыць, што генацыд на Беларусі расейскія бальшавікі праводзілі плянава (гэта значыць, што забівалі беларусаў па разнарадцы). Але адначасна знішчалі выбарачна, адпаведныя групы насельніцтва, найперш і менавіта — лепшых людзей. Так было забіта агулам каля трох мільёнаў беларусаў. Таму калі ў 80-х гадах (з падрастаннем новага пакалення) пачалося вызвольнае змаганне за беларускае адраджэнне і дзяржаўную незалежнасць, выпроставаны пружыны ўжо не набрала належнай сілы, каб адным махам (як у іншых краінах) скончыць з акупацыйнымі дачыненнямі і рэшткамі каленіялізму.

Мы назіраем перапыненне супярэчлівых працэсаў. У перашай палове 90-х гадоў дамінавалі адраджэнскія тэндэнцыі. З другой паловы 90-х павялічваюцца правыя рэгрэсу.

Генацыд, русіфікацыя і вынішчальнае беларускага народу ў XX-м стагоддзі былі настолькі разбуральнымі для нацыі, што стварылі ў народзе характэрныя праявы заняпаду: абьякаваць да палітыкі, гісторыі, культуры, да нацыянальных ідэалаў; адсутнасць нацыянальнага радыкалізму; няздольнасць да супраціўлення і барацьбы; канцэнтрацыя на прыватным жыцці і г.д.

І рэгрэсіўная тэндэнцыя, і адраджэнскі рух абзначылі „ядро народу“ (сканцэнтраваны этнас), лік якога ў 80-х гадах быў вельмі малы і сягаў у сярэднім аднаго-двух мільёнаў чалавек (10-20%). Гэтая лічба была добра відаць падчас гарбачоўскага ўсесаветскага рэфэрэндуму вясной 1991 года. Тут акрэсленая велічыня, якая заўсёды вызначаецца пры комплекснай рэакцыі на нацыянальныя праблемы і нацыянальныя сымвалы, такія, як абарона нацыянальнай незалежнасці, беларускай мовы, беларускай школы, беларускага войска, беларускага гэрба *Пагоня* і *Бел-*

(Фота Ул. Керпініна)

Дзяды — 2001.

Чырвона-Белага Сцяга, гатовасць змагацца з імперскай палітыкай Расіі.

Гэтая цэнтральная велічыня (нацыянальна актывізаванае „ядро народу“) цяпер істотна павялічылася, нягледзячы на супярэчлівыя палітычныя тэндэнцыі, і перакročыла за палову. Але, з прычыны контравэрсійных абставінаў, яна мае, аднак, даволі размытыя межы. (Што ў цэлым якраз і адлюстроўвае становішча пераменнага руху.)

Мушу адзначыць, што ў стабільных незалежных краінах апора грамадства на нацыянальных каштоўнасцях і сымвалах сягае заўсёды далёка за 90 адсоткаў. Нацыянальныя каштоўнасці — тут бяспрэчныя пастулаты для ўсіх грамадзянаў краіны.

У беларускім грамадстве існуюць паняцці, якія ў сведамасці людзей на Захадзе альбо адсутнічаюць, альбо падразумваюць крыху іншае значэнне. Напрыклад, няма такога шырокага паняцця, як „інтэлігенцыя“, што падразумвае ў нас людзей адпаведнага культурнага, адукацыйнага, сацыяльнага, інтэлектуальнага і маральна-этычнага ўзроўню, вылучаных па роду заняткаў і дзейнасці. На Захадзе такое абавязнае і шырокае вызначэнне патрабуе дадатковага тлумачэння.

Нешта падобнае назіраецца і ў разуменні слова „народ“. Але сутнасць тут не ў разыходжаньнях з Захадам, а ў разыходжанні з часам.

На Беларусі — і сярод інтэлігенцыі, і сярод палітыкаў, і ўвогуле ў грамадстве — пануюць яшчэ народніцкія паняцці пра народ, якія склаліся ў XIX-м стагоддзі (найбольш у рамантычнай літаратуры). Маўляў, народ — гэта найперш сяляне, пастаяннае насельніцтва, што фізічна працуе на зямлі і выяўляе ў сабе асноўныя прыкметы этнасу. Тыя, што пісалі пра гэта і любілі „народ“, былі шляхтай, панамі, разначынцамі і г.д. Адным словам, быў „народ“, і былі „яны“.

Потым „народ“ палюбілі рэвалюцыянеры і распаўсюдзілі гэтыя паняцце таксама на рабочых і на ўсіх, хто займаўся непасрэдна вытворчай ручнай неінтэлектуальнай працай. Значыцца — на сацыяльныя нізы грамадства.

А калі так, то зьявілася жаданне народ ашчаслівіць. Гісторыя

дамовых унутраных войнаў і ўнутранай барацьбы за ўлада сведчыць, што як толькі зьяўляюцца энтузісты перавярнуць усё ўверх дном, — „шчасьце“ не за гарамі.

У расейскай імперыі найбольш „шчасцеворнымі“ аказаліся бальшавікі. Грамадства, якое яны пабудавалі, выглядала надзвычай проста: з аднаго боку ўжо „шчаслівы“, часткова апалелы народ, з другога — партыя (бальшавікоў, значыць). Усё гэта называлася: „партыя і народ — адны“.

Таму калі ў Савецкім Саюзе нейкі партыйны „таварыш“ гаварыў пра народ — усё было зразумела, што ён меў на ўвазе. Калі ж гэтак гаварыў не „таварыш“, то, як выяўлялася, пад уплывам „таварышаў“ і пад уздзеяннем адукацыі (дзе вывучалі пэўнага тыпу Някрасава, „філэсафаў“, тыпу Чарнышэўскага і палітыкаў, кіталгу Леніна), ён разумее тое ж самае, толькі па паняццях XIX-га стагоддзя.

Народ — у савецкім уяўленні — гэта простыя, як правіла, менш адукаваныя людзі, масы, якія займаюцца пераважна ручнай працай, вытворчасцю і гуртуюцца ў натоўп, рабочыя ды калгаснікі.

Савецкае (ці савецка-народніцкае) паняцце пра народ бытуе ў Беларусі па сённяшні дзень. Зьявіліся нават нэўрастэнікі, гатовыя праклінаць быццам бы „дурны народ“ (як яны кажуць), што ня йдзе на барыкады і галасуе за Лукашэнку.

Нацыянальна-дэмакратычнае разуменне паняцця „народ“ (беларускі народ) — іншае. Народ, як я ўжо казаў у пачатку, — гэта ўсе мы — беларусы, жыхары нацыянальна-дэмакратычнай дзяржавы. Гэта ўсе мы — людзі аднаго беларускага этнасу, яго мовы, гісторыі і тэрыторыі, незалежна ад адукацыі, сацыяльнага стану і роду заняткаў.*

Паводле прынцыпаў нацыянальна-дэмакратычнай дзяржавы, кожны беларус ёсць частка беларускага народа, кожны можа (мае магчымасць) сказаць: народ — гэта я. Сумяшчэнне індывідуальных інтарэсаў і пачуццё адказнасці за ўсіх — гэта той стан, якім характарызуецца народ у дэмакратыі айчынай.

* Прадстаўнікі іншых дзяржаваў і іншых нацыянальнасцяў, якія маюць беларускае грамадства і валодаюць усімі правамі, зьяўляюцца інтэгральнай часткай беларускага грамадства (у палітычным і юрыдычным сэнсе). У нацыянальна-культурным сэнсе яны могуць карыстацца правамі нацыянальных мяншын.

Тым часам, калі пагаварыць зь беларусамі, то шмат хто думае, быццам народ — гэта нехта, а ён — так сабе: інтэлігент, ці вучоны, студэнт, ці ўвогуле „просты чалавек”.

За часы акупацыяў і вынішчэнняў і беларускім народзе (як і ў кожным іншым) набралася шмат неадпаведных, чужых, аджылых меркваньяў, наносных якасьцяў, якія адмоўна ўплываюць на мэнтальнасьць, перашкаджаюць адпаведна ацэньваць рэчаіснасьць.

Гэтыя „адмоўныя якасьці” можна, што называецца, раскласіці па палічках. Але я ня бачу аніякай неабходнасьці ў такога роду аналізе і катэгарычна супраць выстаўленьня народных баячак напаказ у той час, калі зачыняюць беларускія школы, зьневажаюць беларускую мову, аплёўваюць беларускія сымвалы, гісторыю і культуру, Васіля Быкава, Кастуся Каліноўскага, і ўсё гэта называецца афіцыйнай палітыкай. Трэба нам шукаць іншыя спосабы народнай размовы і пазбаўленьня ад недахопаў, чым выстаўленьне іх на публічны агляд у няволі. (Мы ўжо маем гістарычны вопыт самабічаваньня перад чужымі.) Пра нашыя народныя ўнутраныя бядоў публічна мы будзем гаварыць у вольнай Беларусі (калі застанеца ў гэтым патрэба).

Вышэйшая праўда ня ў тым, што ў нас склаліся тыя ці іншыя адмоўныя звычкі, а ў тым, што цяпер, як на вайне, патрэбная адказнасьць і разумная самаацэнка, нельга даваць аргументы нягоднікам і ворагам беларушчыны, каб яны потым пашьпельваліся і зьневажалі наш народ, спасылаючыся на выказваньні самых беларусаў.

Калі йдуць у адрэдку да хворага чалавека, то не кажучь яму, як ён кепска выглядае і што можа памерці, бо вышэйшая праўда ў іншым — падтрымаць хворага, каб выздарэваў.

Нам, беларусам, патрэбна цяпер не самакрытыка і не самаэдтва, а *самападтрымка*, станючыя прыклады і станючыя ідэалы. (Тым больш, што самаэдтва — адна з заганаў у нашым грамадзтве.)

Памятаю, нядаўна ў Чэхіі група чэхяў і беларусаў слухала беларускую песьню, дзе сьпяваюць-беларус вітаў беларускую „нацыю”, абываючы яе грубым зьневажлівым словам.

„Калі б тае пра чэхяў сьпяваў чэх, — сказаў адзін, — яго б проста...” (Тут я не перадаю, што б зь ім зрабілі, каб не пашыраць экстрэмнісцкія выказваньні, але прусуд быў бы вельмі жорсткі.)

Іншая справа, што чэхі такога не сьпяваюць. Не прыходзіць у галаву. А беларусы — нічога. Слухаюць. Прывыклі, відаць.

Зважайма, аднак, што яны мы думаем, так мы і жывём. А не наадварот.

Беларускі народ — гэта ты і я, ён і яны. Не забывайма, што народ існуе на доле (кансэрватыўная ягона частка), але разьвіваецца ўгары.

Народ, як ужо гаварылася, жыве ў лепшых сваіх прадстаўніках. Павінен быць баяны, давер, лучнасьць паміж элітай і паспелствам (грамадзтвам). І найперш — у разуменьні і ўспрыяеці нацыянальных каштоўнасьцяў. На верхавіне ж народу палітыка і трымаецца найвялікшая адказнасьць за ягоны лёс.

Ці ўсьвядоміла сабе гэта наша беларуская „верхаўна”? Вось дзе пытаньне.

Што трэба рабіць, каб народ існаваў, ствараў і разьвіваўся, як забясьпечыць стабільнасьць ягонаў трыадзінай структуры быцьця?

Як і ва ўсялякай канструкцыі, ідэйнай ці матэрыяльнай, тут ёсьць асновы (апоры), на якіх трымаецца ўвесь баяне зьявы. Калі гэтыя апоры выбіць, структура пачынае распадацца, зьява не разьвіваецца. На зьберажэньне такіх апорных асноваў нацыі павінна накіроўвацца агульная энэргія народа. (Тут падкрэсьліваю, што менавіта *агульная энэргія*, як імпартаўнае дзеянне, якое не падлягае сумненьню і ўсьвядамляецца як неабходнасьць.)

На ўзроўні ЛЮДЗЕЙ галоўным зьберагаючым і фармуючым грунтам зьяўляецца *салідарнасьць*. Пачуцьцё салідарнасьці рознае ў розных народаў. Мы гэта выразна бачым на практыцы і заўсёды можам ацаніць вынікі гэтай рознасьці.

Салідарнасьць — вялікая сіла, моц народа. Калі народ салідарызаваны, ён вытрывала пераносіць удары лёсу (страту незалежнасьці, акупацыю, генацыд, рэпрэсіі, перасьлед і інш.). Салідарны народ — непераможны, на салідарнасьці трымаецца грунт яго незалежнасьці і свабоды.

Пацудцё салідарнасьці — гэта частка мэнтальнасьці народа, яно складаецца гістарычна на працягу жыцьця пакаленьняў. Яго нельга адразу зьнішчыць і адразу набыць. Патрэбныя адпаведныя ўмовы і доўгі працэс, замацаваны ў падсьвядомасьці.

Трэба разумець, што народу з малой салідарнасьцю цяжка самаарэалізаваць (асабліва ў неспрыяльных умовах), ён лягчэй паддаецца асіміляцыі і без супраціву здольны растрываць свой духоўны і народны набытак. Аднак салідарнасьць можна шматкроць павялічыць тады, калі народ усьвядамляе яе неабходнасьць.

На ўзроўні ДОМУ галоўным апірышчам зьяўляецца *незалежнасьць* (дзяржаўная незалежнасьць). Гэтая пазыцыя дасягаецца і зьберагаецца толькі агульным калектыўным дзеяннем і зьяўляецца ўмовай нармальнага разьвіцьця.

Народнае разьвіцьцё найбольш поўна забясьпечваецца дзяржаўнай палітыкай. Таму на структурным узроўні ДОМУ няма нічога важнейшага за дзяржаўную незалежнасьць, бо толькі тады ўвогуле можна нешта гарантавана плянаваць і рабіць у маштабе ўсёй нацыі.

Цяпершні актуальны лэзунг Беларускага Народнага Фронту: „*Не павы чалавека — галоўнае для беларусаў; а незалежнасьць і свабода, бо не бывае „правоў чалавека” над акупацыяй*”, — гэты лэзунг зьходзіць якраз з разуменьня прыярытэту дзяржаўнай незалежнасьці. Калі ня ставіць галоўнай мэтай барацьбу за свабоду і незалежнасьць, то можна ўвесь час змагацца за „правы чалавека” (дасягаючы мізэрнасьці цаной вялікіх ахвяраў), але змарнаваць будучыню ўсёй нацыі. Будучыня найперш — у свабодзе, а не ў выпрошваньні правоў перад акупантамі і дыктатарам.

Змагацца за правы неабходна. Але без барацьбы за волю — гэта лёгкія калябарантаў. Хаця (тут я зраблю адступленьне ад тэмы) нельга адмаўляць нацыянальнай калябаранцыі з акупацыйным рэжымам у сфэры адміністрацыі, бо трэба абараняць народ любымі спосабамі. Аднак і ў абароне трэба мець на мэце змаганьне за незалежнасьць.

Шмат якія беларускія адраджэньцы пэрыяду 2-й Сусьветнай вайны сьведма пайшлі працаваць у цывільную акупацыйную адміністрацыю, адчынілі беларускія школы, тэатры, арганізавалі беларускую модальву, у канцы вайны — беларускі вайсковыя адзінкі, выхавалі паўтысячны беларускі афіцэрскі корпус і адначасна (яны ж) адразу стварылі антыямецкае падполье — таемную Беларускую Незалежніцкую Партыю, якая змагалася зь немцамі. (І якую гэтапаўці вынішчылі амаль на поўную.)

Потым тысячы беларускіх адраджэньцаў стварылі моцную беларускую палітычную эміграцыю на Захадзе, аднавілі дзейнасьць Рады БНР, удзельнічалі ў халоднай вайне супраць СССР, зьбераглі беларускія сымвалы і Беларускую нацыянальную ідэю, якую ў 80-х гадах зноў узняў і сьвердзіў нанова Беларускі Народны Фронт „Адраджэньне”.

Другі прыклад калябаранцы: 20-я года, беларускі дзеячы павярэлі абыццям бальшавікоў і вяртаюцца на Беларусь. Яны працуюць дзеля Бацькаўшчыны, беларускай навукі, асьветы, культуры, не ствараюшы ніякага антыакупацыйнага падполья і не змагаючыся з бальшавізмам. Практычна, усе яны неўзабаве былі

фізічна знішчэння НКВД, перастралення, як качкі, а тыя, што трапілі ў ГУЛАГ, толькі перад сьмерцю зразумелі сваю памылку.

Трэці прыклад: пасялявенная беларуска-савецкая каліябарцыя. Тут знічаны нават інстынкт супраціўлення. Абарона Беларуччыны ідзе на ўзроўні адстойвання нацыянальных правоў, дазволеных у межах камуністычнай дактрыны і савецкай палітыкі. Хоць кожны разумеў, што ўсё вырашае не камуністычная дактрына, а крамлёўская ўлада.

Цяперашняя сітуацыя паказвае, што Масква (дакладней —

нацыянальных дзяржаваў. Сьцверджаньне нацыянальнай мовы адбывалася рознымі шляхамі, але паўсюдна гэтае пытаньне ўспрымалася тады як палітычнае і вырашалася часам у зацятай барацьбе з імпэрскай палітыкай вялікіх дзяржаваў.

Мова, якая ў сваёй фэнаманальнай сутнасьці зьяўляецца наймагутнейшым сродкам культуры (бо фармалізавала і сфармавала чалавечае думаньне), у пэрыяд стварэньня нацыяў асаісоўваецца якраз у гэтым культуралігічным значэньні як галоўны, зьяўляючы і культурны чыньнік нацыі.

Дзіцячы фальклёрны тэатр „Госыціца”. Менск.

маскоўскай палітычнай ўлада: КГБ-ФСБ) зрабіла тактычныя высновы са стагодавай барацьбы зь беларускім Адраджэньнем. Яна імкнецца насадзіць рускую вышэйшую адміністрацыю ў Беларусі, выключыўшы супрацоўніцтва зь беларусамі нават на ўзроўні былых савецкіх функцыянераў і ствараючы пры гэтым сваю квазіпазыцыю зь былой каланіяльнай намэнклятуры. (Тактыка так званая „кіруемага канфлікту”).

Практычна, ідзе франтальнае знішчэньне ўсяго беларускага. (Цяпер узяліся за разбурэньне *Курапатаў*); за беларускія кадры і за закрыцьцё апошніх беларускіх газэтаў.) Сітуацыя падобная, як у 1943 годзе за часы гаўляйтара фон Готбэрга — беларусафоба і шэфэ Гэстапа, які арганізаваў забойствы дзеячоў Беларускай Незалежніцкай Партыі і ліквідацыю прыхільнага да беларусаў Вільгельма Куба.

Але вернемся да нашай размовы пра апорныя асновы народу.

На ўзроўні ХРАМУ, у сфэры ідэяў, творчасці, веры, культуры, галоўным апірышчам зьяўляецца *нацыянальная мова*.

Я ўжо казаў у разьдзеле пра беларускую мову, што змаганьне за ўсталяваньне нацыянальнай мовы было першасным пытаньнем нацыянальнага фармаваньня народаў, стварэньня нацыяў і

Гэты чыньнік унівэрсальны як для эвалюцыйных гістарычных нацыяў, гэтак і для новых, піянерскіх, каланіяльных ці эмігранцкіх грамадстваў, такіх, як, скажам, ЗША, Канада, Аўстралія і інш. Працэсы моўнай уніфікацыі тут даволі вядомыя і складваліся часам у выніку жорсткай ваеннай і палітычнай барацьбы. Адгалоскі яе не закончыліся па сёньняшні дзень. (Напрыклад, змаганьне французкамоўнага Квэбека за незалежнасьць ад Канады).

Агульнапрынята, што працэс складваньня нацыяў спыніўся ў пачатку ХХ-га стагоддзя. Але змаганьне за незалежнасьць і нацыянальнае Адраджэньне там, дзе засталіся рэшткі каланіялізму і імпэрскай палітыкі, прадаўжаецца па сёньняшні дзень (Каўказ, Балканы, Вялікабрытанія, Усходняя Эўропа, Расея).

Імпэрская палітыка спарадзіла шэраг тактычных і прапагандысцкіх прыёмаў у барацьбе з нацыянальным Адраджэньнем і нацыянальнай мовай.

Самым небясьпечным палітычным вывертам імпэрскай стратэгіі ў змаганьні з нацыямі ёсьць падмена нацыянальнай ідэі рэлігійнай (канфэсійнай) ідэяй. Такая маніпуляцыя, калі яна прышчаплялася ў грамадзтва, заўсёды прыводзіла да басконцай братабойчай барацьбы і разьліву крыві, да падзелу народа па канфэсійнай

прыкмеце, да нацыянальных страўаў. У тым ліку — і моўных (Ірландыя). Найбольш характэрныя прыклады — Балканы, Каўказ, Вялікабрытанія-Ірландыя. (Мы ня кажам тут пра так званы „трэці сьвет“.)

У сфэры прапагандыскай дэмагогіі існаваў (і прадаўжае існаваць) цэлы набор прыёмаў супраць усталёваньня нацыянальных моваў: ад даказваньня „непаўнастараньскага“ і „памарскага“ чыёй-небудзь мовы (напрыклад, Карл Маркс пра чэхаў, рускія — пра „інародцаў“ і г.д.) да сьцьвярдзеньня ўвогуле — другаснасьці мовы ў сістэме нацыянальных каштоўнасьцяў. Маўляў, мова, быццам бы, ня мае значэньня. Галоўнае — „самастойнасьць“, „свой шлях“. Гатовыя былі няшчыра гаварыць нават пра „незалежнасьць“ (аўтаномію) у складзе імперскай дзяржавы. Нацыя, маўляў, можа быць і без мовы, а вось „народнасьць“, „адметнасьць“ — трэба паважаш.

„Мы — за Беларусію, но протів беларускаго языка“, — казалі афіцыйныя расейскія непрыяцелі Беларускаму ў пачатку XX-га стагоддзя (прадстаўнікі розных агенцтваў таварыстваў, тыпу „Белорусское Общество“, „Крестьянин“, газэта „Белорусская жизнь“, усялякія саланевічы, кавалокі і іншыя „дзязьячы“). У гэтай думцы выяўлялася сутнасць ахоўніцкай ідэалёгіі „западнарусызма“. На ёй тоўпіліся потым розныя „абласьнікі“ ды „інтэрнацыяналісты“.

У апошнія гады існаваньня Савецкага Саюзу, калі ўжо набірала моцы новае Беларускае Адраджэньне, зноў зьявіліся людзі, якія то тут, то там пачыналі гаварыць: маўляў, „язык не нада — нада свабода“, „главное ликвидировать тоталитаризм“, „главное не язык, а демократия“. Потым, калі атрымалі ня тую „дэмакратыю“, пачуліся галасы: „главное не язык, а права человека“ і г.д.

Лапідарныя сэнтэнцыі, аднак, зьяўляюцца зусім не спантанна. Пытаньні прадуманыя на ўсё ўзроўні. „Што лепш, — пытаюць, напрыклад, — калі хто гаворыць па-беларуску і супраць незалежнасьці, ці калі хто гаворыць па-руску, але за незалежнасьць?“ Глядзіш, які-небудзь прастак і задумаецца. (Ёсьць людзі, гатовыя па наіўнасьці выбіраць нават паміж куляй і вяроўкай, хоць выбіраць трэба іншае, бо тут няма выбару.)

Гэтакая палітпрапаганда на бытавым узроўні, нават самага прымытунага кшталту, — далёка не бешкодная справа ў каліяняльна дэфармаваным грамадзтве.

Цікавае назіраньне. Калі нават у вельмі агульных рысах прааналізаваць антыбеларускую дзейнасьць у нашай краіне на працягу другой паловы XX-га стагоддзя, так ці гэтак выкліканую ўсходняй палітыкай, то заўважаем, што найбольшая актыўнасьць, найбольшая колькасьць зьвязаных тэмаў і найбольш выразныя тэндэнцыі разбурэньня відаць былі якраз у накірунку зьнішчэньня беларускай мовы. Тут праходзіў магістральны ўдар па беларускай нацыі, які яшчэ раней пакінуў у гісторыі ўнікальны сьведчаньні цемрацальства. (Напрыклад, афіцыйная забарона ў 1840-м годзе рускім Сэнатам ужываньня назвы „Беларусь“ — і, адпаведна, беларускай мовы — ці рэпрэсіўныя сталінскія асіміляцыйныя дэкрэты аб „рэформе“ беларускай мовы і набліжэньні яе да расейскай.)

Уражавае, аднак, нават ня гэтак характар антыбеларускіх дзейняў, колькі іхняя бязьлітасная паслядоўнасьць, цягласьць, на працягу ўсёй гісторыі дачыненняў з чужой уладай, накіраваная да адной палітычнай мэты — поўнага зьнішчэньня Беларускай культуры, Беларускай дзяржаўнасьці, Беларускага народа і русіфікацыі яго рэштат.

Выключнасьць антыбеларускай палітыкі з боку Масквы тлумачыцца, перш за ўсё, старым цывілізацыйным канфліктам. Пасля разбурэньня і заняпаду Кіева (Кіеўскай Русі) вызначыліся

два варагуючыя цэнтры аб’яднаньня ўсходніх славянаў: Вільня (Вялікае Княства Літоўскае) і Масква (Масковія, потым — Расея). Больш магутнае і эўропаморфнае Вялікае Княства, тым ня менш, было ўрэшце разбурана, бо апынулася паміж дзьвюх экспансіяў: заахопніцкай з Захаду (немцы) і агрэсіўнай, варварскай — з Усходу (манголы, Масква). Падзел Усходняй Эўропы адбыўся ў канцы XVIII стагоддзя, пасля таго, як ўсходнія і заходнія экспансіі аб’ядналіся і Беларусь цалкам трапіла ў зону Расеі.

Для Расеі гэта была найвялікшая стратэгічная перамога за ўсё яе існаваньне. Ліквідаваны асноўны супернік. Царызм лічыў, што ўтрымаць у будучыні гэтую заваёву, стратэгічную тэрыторыю і манопольную пазыцыю ён зможа толькі разбурываючы беларускую дзяржаву, зьнішчыўшы беларускую гісторыю і беларускую мову (напакальні гэта ўсё ўзаемазьязана).

Татальнае, агульнае вынічэньне беларускай культуры, русіфікатарская асіміляцыя стала афіцыйнай палітыкай Расеі ў Беларусі, праводзілася непасрэдна (XIX ст.), праз каліяняльную адміністрацыю (XX ст., камунізм), цяпер робіцца праз дыктатуру стаўленьнікаў.

Калі мы адзначаем апорную функцыю мовы ў вышэйшых (ідэйных) дачыненнях народа, то маем на ўвазе нармальны працэс эвалюцыйны працэс разьвіцця цывілізацыі, натуральны працэс фармаваньня нацыяў і разьвіцця культуры ў межах аднаго ўзроўню грамадзтва.

Мы не разглядаем тут зьявы трэцяга сьвету, арганізацыю дзяржаваў на руінах эўрапейскага каліянялізму тымі этнічнымі супольнасьцямі ды плямёнамі, якія займаліся паліваньнем, жывёлагадоўляй ды зьбіральніцтвам, ня мелі сваёй пісьмовасьці, алфавіту, культурнай гісторыі, але з адходам каліянізатару стварылі, пры іх дапамозе, свае ўрады і адміністрацыю на партугальскай, францускай ці іншай эўрапейскай каліяняльнай мове. Зьявы гэтакі докаліянізацыі і дзяржаўнасьці часьцяком даволі змушаныя і хімерныя, з прычыны папярэдніх гвалтоўных каліяняльных парушэньняў, глыбокай дэфармацыі натуральных дачыненняў ды патрэбаў разьвіцця больш простых супольнасьцяў.

Докаліянізацыйны працэсы ў трэцім сьвеце вельмі няглядна паказваюць, што калі мова народа не зьяўляецца інфармацыйным чыньнікам ягонага гісторыі (гэта значыць, пісанай фіксацыі падзеяў, ня кажам ужо пра літаратуру), то зьявляючая (культурная) функцыя мовы аслаблена. Чым больш культурны народ, тым мацнейшае культурнае (і адпаведна, палітычнае) значэньне мае для яго нацыянальная мова. Невыпадкова разьвіццё нацыянальнай мовы, яе існаваньне, ужываньне, зберагаючыя абставіны рэгулююцца ня толькі нацыянальным грамадзтвам, але і дзяржаўнымі законамі.

Беларуская мова ў гэтым сэнсе — надзвычай яркі прыклад высокай культуратворнай напоўненасці яе інфармацыйнай ролі ў грамадзтве. Наша старажытная гісторыя напісана па-беларуску. Сотні тамоў Мэтрыкі Вялікага Княства Літоўскага, кнігі Магістратаў беларускіх гарадоў, перапіска знакамітых людзей, дэпыматаў, вялікія помнікі права — Статуты Вялікага Княства, старажытная перакладная літаратура, дыярышы, потым тэксты Школьнага тэатру, Батлейкі, казані і граматыкі, прамовы і канты, духоўныя творы — усё гэта, ня гледзячы на вынічэньні, захавала наша гісторыю ў выдатнай беларускай мове. Я не кажу ўжо пра гісторыю і літаратуру нашага нацыянальнага Адраджэньня ў XIX-м і XX-м стагоддзях.

Калі б уявіць немыгчымае, што беларуская мова якім-небудзь катастрафічным чынам раптам зьнікла (пра што стараюцца нашыя непрыяцелі) і народ застаўся б без мовы, то ўся беларуская гісторыя і культура сталася б для яго адсечанай, мёртвай для новых

пакаленьняў беларусаў. Яны як бы павісьлі б у паветры, безабаронныя перад русіфікацыяй і анжэсіяй, пазбаўленыя грунту нацыянальнага існаваньня. На гэтым бы беларуская гісторыя і скончылася, нацыя знікла б, як туман, як пыл над вадою.

Успомім 73 гады камуністычнай русіфікацыі, калі вынішчылі мову ў афіцыйным ужытку, сфальсіфікавалі беларускую гісторыю, абудзі культуру ў лапці і пачалі яе адліць з 1917 года. Яшчэ адно-два пакаленьні такога існаваньня, і ... я ня ўпэўнены, ці адбылося б ужо Беларускае Адраджэньне.

*Беларуская мова — гэта мы. Мы існуем як гістарычная нацыя толькі таму, што жыве ў грамадзтве беларуская мова і людзі яе падтрымліваюць. Наше нацыянальнае Адраджэньне і народнае існаваньне, гэтак жа, як існаваньне іншых народаў Эўропы, звязанае з адраджэньнем і жыцьцём нацыянальнай мовы. **Наша беларуская народная вечнасьць — у беларускй мове.***

Гэта ёсьць абсалютная праўда, неабходнасьць, якая не падлягае дыскусіі.

Акупацыя Беларусі і жорсткая антыбеларуская палітыка праводзілася якраз тады, калі ўся Эўропа будзілася да нацыянальнага жыцьця. Татальнае забарона мовы выключыла легальнае разьвіцьцё беларускай літаратуры. У падпольлі нацыянальная літаратура разьвіваецца не магла. (Хоць і зьявіліся беларускія ананімныя творы.) У выніку беларусы страцілі ў XIX-м стагоддзі мноства творчых людзей, якія вымушаны былі пісаць на іншых мовах і аддалі свае таленты іншым народам.

Літва! Радзіма мая! Ты, як здароўе.

Як даражыць табой трэба, толькі той зьведаў.

Хто цябе страціў...

У самым пачатку нацыянальнай эры Беларусь страціла найвялікшага паэта. Можам даказваць цяпер, колькі заўгодна, як думаў Адам Міцкевіч, скуль паходзіў, што любіў, пра што пісаў, як адлюстраваньне наш беларускі быт і дух. Але ён пісаў па-польску і ўзбагаціў Польшчу. Ён ня быў чыгальным для беларускага народа, а для тых, хто чытаў (па-польску), ён быў ужо не сваім. Вырашыла мова.

Толькі праго тэста гадоў другі раз нарадзіўся яшчэ адзін беларускі Міцкевіч, якае народ ужо ня страціў. Ён стаў Коласам на роднай ніве. Ягоная „Новая Зямля“ ёсьць найвялікшым шэдэўрам і праграмным творам беларускага існаваньня. Перамагла беларуская мова.

Падсумоўваючы размову аб агорнасьці (цэнтральнасьці) беларускай мовы на Узроўні вышэйшых дачыненьняў жыцьця нацыі і азіраючыся на пройдзены гістарычны шлях супраціўленьня і выжываньня, з палёгкай адзначаю, што ў неверагодна цяжкіх умовах безьзыходнасьці і страт беларусы здолелі абмінуць найбольш неабясчэньныя камяні, пасткі магчымых будучых няшчасцяў і пазьбеглі разбуральнай бяды. Мы шмат страцілі: і сталіцу, і велізарныя тэрыторыі, і мільёны насельніцтва, але захавалі ўнітарнасьць нацыі, адзінства культуры і адзінства народу пры шматлікасьці канфэсіяў. Пры невысокім (пакуль што) узроўні нацыянальнага пачуцьця нас, беларусаў, аб'ядноўвае, перш за ўсё, наша культура, гісторыя, мова і не разьядноўвае рэлігія.

Гэта вялікае народнае дасягненьне. У змаганьні з імпрэрыяй мы пазьбегнулі таго, ад чаго не зьберагліся некаторыя іншыя народы (ірляндцы, сэрба-харваты, ліванцы і г.д.) — канфэсійнай нянявісьці. Беларусам не змаглі навязаць канфэсійны разлом нацыі, мы разумна абмінулі той час, калі такое магло стацца.

Псіхалягічнаму адзінству і талеранцыі беларусаў паспрыялі

самы падзеі: пратэстантызм і зьнішчэньне пратэстантызму, Вунія і потым зьнішчэньне Вуніі рускімі, затым насаджэньне рускага праваслаўя ды паліянізацыя тутэйшага каталіцызму, а потым перасьлед услякай рэлігіі бальшавікамі і г.д. Народ адчуў, што канфэсія ня ёсьць тым грунтам, на які можна моцна абаперыся. Вывад, які стыхійна быў зроблены з гістарычных пераменаў і які адпавядаў псіхалягічнаму складу беларуса, такі: *з суседзямі трэба жыць згодна*. Беларусы яны любіць канфліктаваць. Гэта той выпадок, калі нашыя сацыяльныя недахопы зьяўляюцца працягам нашых гістарычных пераваг.

Мы, прывыкшы да нармальнага людзкага абыходжаньня адзін з адным, не зважаючы на рознасьць, часам недацэньваем гэтак сваё жыцьцё.

Каб апаціць сябе, варта глянуць на іншыя месцы ў стыку былых імпрэрыяў. Сэрба-харвацкі народ (а гэта адзін народ) гаворыць на адной сэрба-харвацкай мове (таксама ў Босьні, Чарнагоры і Герцагавіне). Толькі для заходняга насельніцтва (харватаў) яна пішацца лацінкай, для ўсходняга (сэрбаў) — кірыліцай. Усходнія — праваслаўныя, заходнія — каталікі. Кожныя маюць сваю дзяржаву і пры нагодзе ненавідзяць адзін аднаго ды рэжучь з такой лютасьцю, што па сёньняшні дзень ня ў стане разабрацца з гэтым нават Гаўскі Трыбунал. (Я ўжо не кажу пра сэрба-харватаў мусульманаў у Босьні і Герцагавіне.)

Такія ж самыя прэспэктывы, такая ж небяспэка падсьцерагала ў гісторыі і нас, беларусаў. Больш таго, — нас турхалі да гэтага нашыя непрыяцелі (а некаторыя, найбольш шпуня, штурхаюць яшчэ й цяпер). Але нічога не дамагліся. То ці ж ня мудры, ці не вялікі наш Беларускі Народ!

Апошняя фармальнага небяспэка нацыянальнага гаворку была абмінута ў 1912 годзе, калі беларускія адраджэнцы, згуртаваныя вакол падпольнай БСГ (*Грамады*) і легальнай „*Нашай Нівы*” (з большага — каталікі) вырашылі, што трэба ўжываць для газэты адзіны альфавэт, апыталі чытачоў і перайшлі толькі на кірыліцу. (Раней газэта друкавалася падвойна: на кірыліцы і на лацінцы.)

Рашэньне было разумным і правільным. Патрэбны быў толькі адзін альфавэт, і толькі на кірыліцы трэба было пісаць і друкаваць тым, хто рэальна ацоньваў рэчаіснасьць, ведаў гісторыю, думаў пра беларускае Адраджэньне і адзінства нацыі. Цяпер, як кажуць валійцы, мы ўжо за вуглom.

Ужо дзвесце гадоў беларусы прыглядаюцца да сябе, як бы шукаючы прычынаў народнай бяды і выйсьця з залежнага стану.

Выйсьце заўсёды ёсьць. Хаця б, напрыклад, падрыхтаваць станочныя палітычныя зьмены. Але, па-першае, гэтыя зьмены трэба зрабіць самым. Другое — як бы і куды б мы ні „выходзілі”, мы заўсёды спаткаемся самы з сабой. Адсюль усё і пачынаецца: з унутранага (індыўдуальнага і грамадзкага) ўсведамленьня нацыянальных патрэбаў і нацыянальнай неабходнасьці з гатовасьці рабіць, як трэба, а не „як хочацца”, са спадзяваньня на сябе.

Патрэбная духоўная асьветніцкая праца, культурная і палітычная, вялікая і штодзённая, бо нічога само не адбудзецца, ніхто для нас нічога ня зробіць, нічога ня „дасць”. Беларускае інтэлігенцыя, часам, забываецца пра гэта і чакае нечага ад „народу”, абураючыся за бязьдзейнасьць. Аднак, у пэрыяд апатыі, у міжчасьці якраз толькі нацыянальная эліта можа і мусяць дапамагчы народу ўсвядоміць свой грунт, адчуць сілу, расплюшчыць вочы, пракласці шлях у вечныя кантоўнасьці нацыі, ў храм, які здольны пабудаваць усе разам.

4. БЕЛАРУСКАЯ ТЭРЫТОРЫЯ І ПРЫРОДА

Кожны народ жыве на сваёй зямлі, якая зьяўляецца ягонай тэрыторыяй. Гісторыя сведчыць, што тэрыторыя была і ёсць найгадоўшым нацыянальным багаццем, найвялікшым народным дабрам.

Кожны народ імкнуўся абараніць сваю жыццёвую прастору, а некаторыя — пашырыць яе за кошт іншых. За тэрыторыю ішло змаганьне і бясконачныя войны.

Зьява і паняцце прасторы ёсць паважная праблема філясофіі, матэматыкі і фізічных навукаў. Прастора, злучаная з часам (ці дакладней — „*прастора-час*“), ёсць асновай быцця фізічнага сьвету. (Гэта значыць — рухомай рэальнасці, сьвету, у якім мы жывём.)

Прасторавыя параметры формы і руху (існаваньня) мусіць мець любое цела, элемент, частынка ці стан часцінкі (хвалі) на ўсіх узроўнях фізічнага сьвету. Але ўсьведамленьне, пачуцьцё жыццёвай прасторы ўласнае толькі істотам жывой прыроды.

Усялякі жывы індывідум (асобіна) акрэсьлівае сваю прастору (гэта значыць межы, у якіх існуе, рухаецца). Прытым, чым больш высокая біялягічная і псіхічная арганізацыя жывой істоты, тым больш выразна акрэсьленьне ёй сваёй прасторы. Найбольш абазначана яна ў чалавека, што выклікала адпаведны сацыяльныя формы яе працягу (кшталтаваньне жыльля, уласнасьці, недатыкальнасьці асобы і г.д.).

Сацыяльнае асэнсаваньне сваёй індывідуальнай прасторы чалавекам не заўсёды супадае з рэалізацыяй. Яно можа розніцца, не супадаць з матчынымі, залежыць найперш ад узроўню разьвіцця і культуры грамадзтва.

Няроўныя таксама біялягічныя інстынкты адчуваньня ўласнай прасторы, зьвязаныя непасрэдна з целам. Спецыялісты адзначаюць, напрыклад, значную шырыню індывідуальнай (біялягічнай) прасторы ў нашчадкаў англа-саксаў і кельтаў і іншыя (меншыя ці большыя) параметры ўспрыняцьця яе ў прадстаўнікоў суседніх з імі этнічных супольнасьцяў і групаў.

З таго, што мне ўдалося назіраць асабіста, ездзячы па сьвеце, я магу толькі пацьвердзіць агульны меркаваньні. Людзі ў Амэрыцы, напрыклад (нават у такім тлумным і выключным горадзе, як Нью-Ёрк), на вуліцах, у транспарце, у грамадзкіх, гандлёвых месцах, у чэрагах — усюды, практычна, не датыкаюцца адзін да аднаго. Калі ў вузкім месцы, на вуліцы, на эскалатары, у вагоне ці ў краме вас мінаюць, то абавязкова просьць прабачэньня. Гэта значае, што, маўляў, выбачайце, я небясьпечна мінаю вашу тэрыторыю, але я добра да вас настроены, толькі павінен тут праісьці.

Калі нехта, напрыклад, у чэрае (дзе стаяць, як правіла, амаль што за мэтр адзін ад аднаго) незарок даткнуўся да іншага, то іншы недаўменна адварочваецца і глядзіць, у чым справа, чаго ад яго хочучы. Таму сітуацыя, каб нехта не заўважыў, што даткнуўся да іншага і не напярсыў бы прабачэньня, проста выключана. Інакш — гэта надобная сітуацыя.

За пяць гадоў прыядзіннага знаходжаньня ў Амэрыцы, іншых, скажам так, „тэрытарыяльных“ адносінаў між людзьмі — я не назіраў. Тым часам за гэты прыяд я ні разу ні бачыў, каб нехта ў гарадзкім транспарце (мэтро ці аўтобусе) аступіў месца старому, калеку ці жанчынне. Людзі (сталыя і маладыя) проста ня ведаюць, што так трэба рабіць. Іх такому не навучылі.

Гэтыя два прыклады правядзеньня сацыяльнай культуры маюць рознае падложжа: з аднаго боку — абкультураны інстынкт пачуцьця прасторы, з другога — маральны нуль, не прыгнечаны тэрытарыяльны эгаізм асобіны.

Акультураны інстынкт, разуменьне тэрытарыяльнага права,

павага да шырокай індывідуальнай прасторы чалавека спрыяе прыяным дачыньням паміж людзьмі.

Грамадзтва, дзе ў масе, у натоўпе не датыкаюцца адзін да аднаго, не штурхаюцца, не зьываюцца, не гавораць грубых слоў, стварае добрыя ўмовы для самапачуцьця асобы. І наадварот: там, дзе адсутнічае пашана да прасторавай аўтаноміі чалавека, адбываецца нарастаньне азлобленасьці і агрэсіі.

Раней, за саветамі, мне рэгулярна прыходзілася назіраць такую карціну. Падыходзіць пусты вясковы аўтобус. Лі дзьвярэй скапліваецца натоўп, чалавек 15-20 і шчыльна сціснуцца, чакаюць, пакуль шофер сходзіць у аўтобусную станцыю, вернецца і адчыніць дзьверы. Зь вартаньнем шафэра ціск павялічваецца, куча робіцца нібы адзінае цела, і, калі дзьверы адчыняюцца, яно — гэтак сціснутае чалавекіца з жанчынаў і мужчынаў — не адразу можа нават зайсьці праз праём у пусьты аўтобус. Нарэшце прарываюцца першыя, ускакваюць унутр і, штурхаючыся, з шумам разьбігаюцца па салоне.

Калі потым спакойна зайсьці ў аўтобус, то людзі ўжо сядзяць, стаяць і размаўляюць між сабой, які ні ў чым ні бывала. Ніхто не адчувае ні зьбіжэжанаьці, ні прыніжэньня, ні сораму за тое, што толькі што адбывалася перад зачыненымі дзьвярыма.

Тут жа побач, за рэспубліканскай мяжой, у балтыйскіх суседзях, быў той жа сацыялізм, тыя ж калгасы, такі ж узровень жыцьця, практычна, такі ж узровень бытавой культуры і тыя ж савецкія аўтобусы, „ЛАЗы“ ды „ЛАЗы“, але не стваралася перад імі гэтакое „чалавекіца“.

Я прывёў адзінкавы прыклад. Але „чалавекіца“ у нас узнікае ўсюды, часта — зь нечаканай нагоды, без аніякай лягічнай неабходнасьці і абгрунтаваньня. Мы лічылі гэта раней вынікам дэфіцытнага сацыялізму.

Можна дыскутаваць аб бытавой культуры, аб неабкультуранасьці прыродных інстыктаў, і тут — рацыя. Але ў падложжы гэтай неабкультуранасьці — розны маштаб асэнсаваньня ўласнай прасторы, рознае адчуваньне індывідуальнай тэрыторыі.

Напрошваецца лапідарнае пытаньне: ці не карэлюецца маштаб асэнсаваньня ўласнай прасторы індывідуумам з патрэбнасьцю індывідуальнай свабоды? Напярскі тут нічога не карэлюецца. Гэта відавочна. Хоць і можна выявіць пэўныя сувязі. Мае значэньне, аднак, сама зьява, сам фэнамен індывідуальнай прасторы, які ў вельмі адметны і сваісты спосаб праўляецца на калектыўным, грамадзкім узроўні быцця людзей як народу, калі ягоная тэрыторыя ёсць неад’емнай часткай народнага існаваньня.

Паўнаwartаснае этнічнае асэнсаваньне сваёй калектыўнай жыццёвай прасторы зьявілася ў людзей толькі пасля пераходу да земляробства і аседлага жыцьця. Людзі, прывязаныя да аднаго месца, сталі глыбей адчуваць патрэбнасьць гэтай знаёмай канкрэтнай прасторы. Яна стала больш пазнавальнай для чалавека, часткай ягонага штодзённага жыцьця. Прырода, зноў жа, канкрэтызаваў я прастору, становіцца ня толькі агульным асяроддзем існаваньня, але як бы прыродным домам. Пастаяннае месца, пастаянная прырода і пастаянныя суседзі спрыялі сталым кантактам паміж людзьмі, далейшаму разьвіццю паняццяў „сваё“ і „наша“. Людзі адной тэрыторыі, якія ўжо раней адрозьнівалі сябе ад чужых па мове і сваяцтве, асеўшы на зямлі, умацавалі сваё супольнае адзінства, наладзілі пастаяннае сувязь у пастаянных абставінах.

Калі лічыць, што людзі эвалюцыйна разьвіліся з прыроды, то самаўсьведамленьне сваёй грамадзкай асобнасьці і адрозьненне ад іншых групаў людзей павінна было мець першасны штуршок

якраз ад усведамлення сваёй калектыўнай тэрыторыі. Паняцьцевае разьвіцьцё мовы і думаньне паспрыялі *асэнсаваньню* супольнай прасторы як чыньніка лучнасьці людзей. Фігуральна гэта выглядала так: маўляў, тыя, што гавораць інакш і робяць па-іншаму, — жывуць „там“, а мы — „тут“. *Тутэйшасьць* ёсьць форма супольнага усведамленьня.

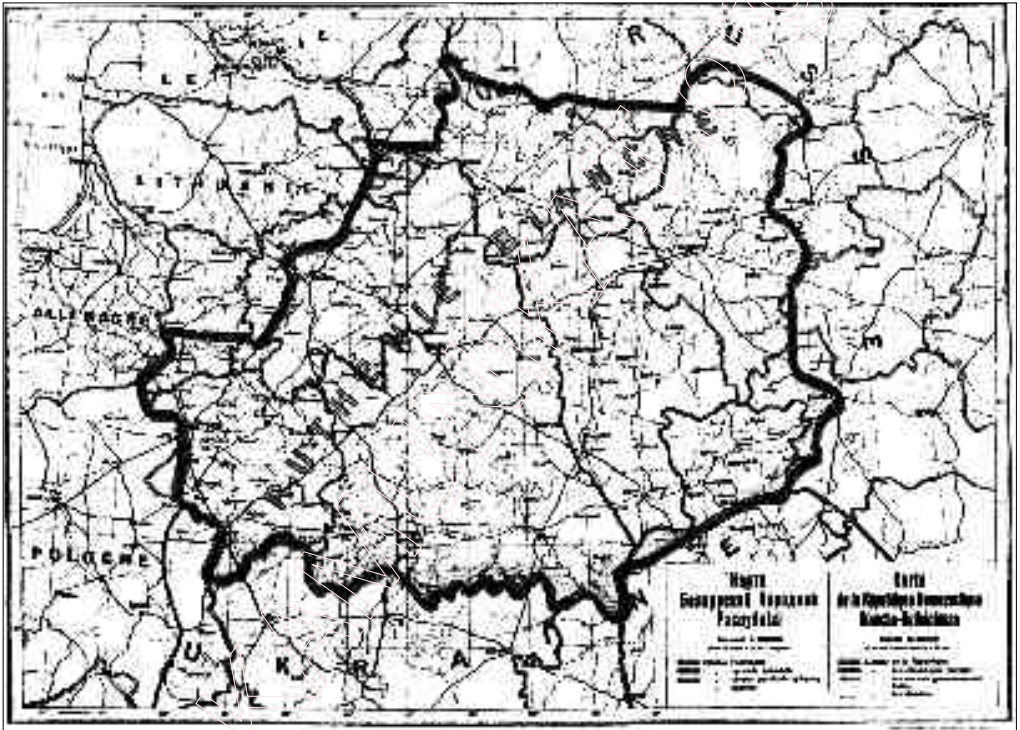
Пераход да земляробства і аседлага жыцьця быў плённым для ўмацаваньня і паглыбленьня *этычнай сьведамасьці*. У сферы пастаяннага, прывязанага да мясцовасьці насельніцтва лепш разьвілася этнічная культура (перадача традыцыяў праз лучнасьць пакаленьняў).

Асэнсаваньне калектыўнай прасторы паспрыяла ўнутранай кансалідацыі ранніх этнасаў. За *азульную* тэрыторыю вялося *сумеснае* змаганьне. Тэрыторыя этнічнага расьсяленьня стала перашаснай супольнай каштоўнасьцю.

афармляюцца сацыяльна-праўныя дачыненні зямельнай ўласнасьці, зьяўляюцца гарады, пьсьмовасьць, фіксуецца пісаная гісторыя.

Тэрытарыяльна-прыродны чыньнік тут, як і раней, адыгрывае асноўную псіхалгічна-адзначную ролю. Але моўна-культурныя і сацыяльна-палітычныя аспекты пачынаюць дамінаваць у грамадзкіх паводзінах і ў грамадзкім выбары.

Гэта асабліва стала добра відаць з разьвіцьцём гарадоў і ростам гарадзкага насельніцтва. Гарады былі месцам канцэнтрацыі больш разьвітай культуры і больш складаных сацыяльна-культурных адносінаў. Тут быў і больш высокі, ідэйна асэнсаваны ўзровень народнай сьведамасьці. Гарадзкое грамадзтва больш аддалена ад прыроды, яно існуе ў *сфэры створаных ім* дачыненняў і ў асяроддзі *арганізаванай ім* сацыяльна-архітэктурнай прасторы. Народная сьведамасьць у сферы лепш арганізаванага асяроддзя і

Мапа Беларускай Народнай Рэспублікі.

У гэты час глыбока асэнсоўваецца прырода як неад’емная частка існаваньня. Экзыстэнцыяльная і псіхалгічная залежнасьць ад прыроды ў этнічных народаў вельмі моцная. Для гэтакіх людзей прыродная прастора ёсьць іхная агульная радзіма. Гэта тое, што іх найбольш злучае, дае першасныя сродкі для выжываньня, забясьпечвае жыцьцёвую рэалізацыю, веру ў свае сілы і псіхалгічны камфорт жыцьця.

Наступны этап грамадзкай самаацэнкі і самавыяўленьня — *народная сьведамасьць*. Яна замацоўваецца ў грамадзтве тады, калі ўзьнікае дзяржава (дзяржаўная арганізацыя ўлады) і

абкультуранай прасторы гарадоў набывае больш абстрагаванае (а значыць больш абагуленае) асэнсаваньне, агэрыруе лгічнымі катэгорыямі, сістэмнымі паняцьцямі. Супольная (народная) сьведомасьць гаражаняў (мяшчанаў) менш зьвязаная з псіхалгічным асэнсаваньнем прыроднай прасторы і кансалідуецца на рацыянальным абгрунтаваньні свайго калектыўнага (народнага) адзінства. А гэта, як бачым, ёсьць вышэйшы і мацнейшы ўзровень сьведамасьці.

Народная сьведамасьць — гэта тое ж этнічнае, калектыўнае ўсведамленьне сябе, але дамінуючым і фармуючым фактарам яе (псіхалгічным і рацыянальным) зьяўляецца *культура*.

Сучасная культура разьвілася найперш праз гарады. Гарады

былі (і застаюцца цяпер) матарам культуры. Зразумела, чаму культурна арганізаванае грамадства заўсёды імкнулася зблізіць горад з вёскай, не дапусціць вялікага разрыву паміж гарадзкім і вясковым існаваннем. (Пра гэта я пісаў у артыкуле „Урбанізацыя“.)

Такім чынам стварэнне дзяржаўнасці (дзяржаўнай улады) і ўзнікненне гарадоў (рост гарадскога насельніцтва) у праўна арганізаваным земляробчым грамадстве паспрыяла афармленню *народнай сьведамасці* жыхароў адной мовы, адной культуры і адной тэрыторыі.

Наступны этап кансалідацыі людзей — *нацыянальная сьведамасць*. Яе афармленне звязанае з пачаткам працэсу пераходу да індустрыяльнага грамадства. Пераход паўсюдна суправаджаўся бурным ростам гарадоў, які быў выкліканы развіццём машынай (таварнай) вытворчасці. У выніку адбылося пераэрэмеркаванне балансу насельніцтва ў карысць гарадскога.

У XX-м стагоддзі бальшыня насельніцтва індустрыяльных краінаў жыве ў гарадах. Асноўным сродкам уласнасці становяцца грошы, што паспрыяла павелічэнню індывідуальнай свабоды чалавека і мабільнасці яго ў грамадстве.

У гэтых умовах (на індустрыяльным узроўні развіцця грамадства) нацыянальная сьведамасць становіцца *формай ідэалёгіі* і грунтуецца, найперш, на *нацыянальнай ідэі*. Гэта значыць на такой ідэі, якая імкнецца да стварэння *нацыянальнай дзяржавы* і асэнсоўвае нацыянальны каштоўнасці грамадства (найперш — мову, народ, тэрыторыю, культуру, гісторыю, рэлігію і г.д.) як сродкі яго фэнамінальнага існавання, кансалідацыі і развіцця.

Зразумела, чаму з развіццём нацыянальнай сьведамасці пачалі развалвацца імперыі, што былі турмой народаў. (Народы, сьвярджаючы нацыянальны каштоўнасці, імкнуліся стварыць самастойны нацыянальны дзяржава.)

Свадоўныя гарадскога і сельскага насельніцтва ў індустрыяльным грамадстве мелі вялікае значэнне для фармавання нацыянальнай сьведамасці. У традыцыйным эвалюцыйным развіцці нацыі працэс адбываўся напружана, але бесканфліктна. У адраджэнскім развіцці (гэта значыць шляхам змаганьня з імперыяй ці за незалежнасць ад іншай дзяржавы) рашаючай была барацьба за сьвярдженне нацыянальнай мовы і за горад (за гарадское насельніцтва).

Некаторыя нямецкія інтэлектуалісты ў сярэдзіне XIX стагоддзя (напрыклад, К.Марке) пісалі пра чэхаў як пра загіблы народ, які канчаткова анямечаны і ўжо ніколі не падымецца. Але ў другой палове XIX стагоддзя рэзка ўзмацнілася чэшскае нацыянальнае Адраджэнне. Таварныя адносіны выклікалі павелічэнне насельніцтва гарадоў, куды перасяліліся чэшскія сяляне, якія ператварыліся там у дробных прадпрыемальнікаў, гандляроў, рамеснікаў, купцоў, рабочых і г.д. Яны-то найперш і падтрымалі чэшскі нацыянальна-культурны і адраджэнскі рух. Гарады пачалі рабіцца ўсё больш чэшскімі па мове і на насельніцтва. Урэшце яны і вырашылі зыход нацыянальнага змаганьня за чэшскую культуру і чэшскую незалежнасць.

Гэта клясичны шлях нацыянальнага Адраджэння ў Еўропе. Такой дарогай ішлі і беларусы. Шмат якія беларускія нацыянальныя дзеячы дэкларавалі стаўку выключна на вёску і не даваралі зрусіфікаванаму гораду. Яны лічылі, што сьведмае беларус, вышаўшы з вёскі і атрымаўшы нацыянальнае адукацыю, апануе і створыць нанова беларускую гарадскую культуру. Так яно і пачынала рухацца. Але знешне-палітычныя сілы і акупацыйны прыпынілі і дэфармавалі гэты рух.

Трэба ўлічыць, што зьява індустрыялізацыі грамадства, — гэта не нацыянальны, а *цывілізацыйны* працэс, які выклікаў зрух у нацыянальнай сьведамасці людзей. Паўтаруся, што галоўны яго цывілізацыйны вынік — утварэнне нацыяў і перабалюсаванне насельніцтва з сельскага ў гарадское.

Большасць людзей індустрыяльнага грамадства (як мы ўжо адзначылі) жыве ў гарадах. Гэтага не назіраецца, напрыклад, у „трэцім свеце“. Там большасць — бедныя і жывуць у вёсцы. Гэтым якраз і характарызуецца „трэці свет“. Сацыяльная дэмаграфія тут мае вызначальны культуралогічны сэнс.

Увогуле, трэба мець на ўвазе, што ў працэсе цывілізацыйнага руху некаторыя народы ці этнічныя супольнасці па тых ці іншых прычынах выпадаюць з агульнага цывілізацыйнага развіцця. Яны альбо знікаюць, альбо цяжка існуюць (экзистуюць).

Тысячу гадоў таму, калі балты і славяне (цяперашнія беларусы) суіснавалі побач, то нашыя продкі стварылі гарады, мелі пісьмовасць і перадавалі рэлігію (Хрысціянства). Балты нічога гэтага ня мелі і не стварылі. Вынік — яны растварыліся дазвання ў славянскім моры, не пакінуўшы пасля сябе нават усламінаў, акрама, хіба што, гідронімаў ды назоваў, тыпу „Дулебы“, „Яцьвягі“ ці „Дзьяволтва“.

Этнічная сьведамасць з апірышчам на тэрыторыю, прыроду, традыцыі і род не змагла супрацьстаяць народнай кансалідацыі, што абাপралася на дзяржаву і культуру (і гарады, як цнтры культуры), плюс на Хрысціянства, як дактрынальную цывілізацыйную рэлігію.

Другі прыклад: этнічныя сібірскія народы, якія расейскі імперыялізм проста стаптаў, збосціў, паламаў, спайў; абрабаваў і згладзіў іхнюю зямлю і прыроду, прастору выжывання. Лёс іхны незаўздорны. Цяжка нават сказаць, ці ёсць у гэтых народаў якая-небудзь прэспэктыва.

Прэспэктыва людзей (тэрыторыяў), што былі пад заходняй каланізацыяй, лепшая, але фактам ёсць тое, што некаторыя з іх, як і пэўная частка ісламскага свету, выпалі з індустрыяльнай цывілізацыі.

Сітуацыя драматычная, бо пакуль што безвыходная. Лёгка пралічыць і даказаць, што трэці свет ня можа ў гэтай сітуацыі дагнаць развіцця краіны. (Таму ён і „трэці свет“, — гэта кляймо.)

З другога боку, павялічваюцца нянавісьць, эгалітарызм, эміграцыя. Нарастае канфлікт паміж цывілізацыямі, які вельмі нагадвае дачыненні паміж Рымам і варварамі. Фактычна, гэта той самы канфлікт, такога ж роду, толькі на іншым узроўні і ў іншых умовах.

Беларусь добра індустрыялізаваная краіна (працэс развіцця затармазіўся толькі за апошнія сем гадоў). Яе структурная дэмаграфія цалкам адпавядае індустрыяльнаму грамадству. Толькі чвэрць насельніцтва жыве ў вёсках, а тры чвэрці — у гарадах. Аднак гэты цывілізацыйны ўзровень не карэлюецца з невысокай нацыянальнай сьведамасцю грамадства.

Токае становішча мае сваё тлумачэнне і абумоўлена, перш за ўсё, трагічнымі ўмовамі XX-га стагоддзя, у якіх апынулася Беларусь. Пасля генацыду і вынішчэння эліты грамадства ў 1920-1940-х гадах, краіна апынулася ў калгасна-саўгасным рэжыме. У 1950-х гадах, калі пачалася адміністрацыйная (сацыялістычная) індустрыялізацыя, афіцыйнае і афіцыйна-грамадзкае жыццё ў гарадах было зрусіфікаванае ў выніку палітыкі КПСС. Беларускія школы былі ўжо зачыненыя, а беларуская мова — пераследвалася, не дапускалася ў афіцыйны і гарадзкі ўжытак. Стваралася атмасфера непрыняцця беларускай мовы (і яе носьбітаў), паколькі яна, згодна палітыкі КПСС, мусіла

„адміраць”, бо пры камунізме плянавалася адна мова (падразумевалася, што руская). Пра гэта пісаліся псэўданавуковыя дысертацыі, чыталіся даклады на канферэнцыях і лекцыі ў інстытутах, пачыталіся ў вершах („Кажуць, мова мая адамір...” і г.д.).

Інтэлігентаў, якія цвёрда баранілі мову і беларушчыну, называлі „нацдэмамі” ды „нацыстамі” (а гэта тады былі неабсяпечныя палітыяры). Іх перасьледвалі, іншых людзей, што размаўлялі па-беларуску, абзывалі „калхознікамі”, „дзяржэўняй”, і ўсё гэтае антыбеларускае варварства адкрыта падтрымлівалася зграяй начальнікаў, савецкіх кіраўнікоў, камуністаў, савецкіх палкоўнікаў ды іхніх жонак, кагэбстаў, савецкіх настаўнікаў ды камсамольцаў і г.д.

У пачатку 60-х гадоў вясковым людзям дазволілі атрымліваць пашпарты (раней калгаснікам пашпарты не выдавалі) і больш свабодна перамяшчацца. Пачыналася адміністрацыйная індустрыялізацыя, будаўніцтва гігантаў влікай хіміі, мелірацыя ды інтэнсіфікацыя і г.д. З пачаткам 60-х назіраецца масавая міграцыя сельскіх людзей у зрусіфікаваныя гарады. За кароткі час насельніцтва Менска павялічылася ўдвая. Ужо на 1979 год на вёсцы засталася толькі 28 адсоткаў жыхароў, амаль 72 адсоткі жылі ў горадзе. Усё гэта яшчэ больш умацавала нацыянальна-дэмаграфічную карціну ў беларускіх гарадах, якія былі беларускімі па пераважным нацыянальным складзе насельніцтва.

Аднак чэшскага вар’янтку (як сто гадоў таму) не атрымаўся. На вуліцах загучэла „трасянка”, і горад зноў моўна зрусіфікаваўся. Больш таго, масавы і раптоўны прыход вясковага насельніцтва ў гарады канчаткова дабіў рэшткі даўняй беларускай гарадзкой культуры. Акурат у гэты час амаль бесперашкодна знішчаліся гістарычныя цэнтры беларускіх гарадоў, помнікі архітэктуры, пераймоўвалі вуліцы і г.д. Для прыбылага вясковага насельніцтва горада гарадзкая гісторыя нічога ня значыла, горад быў для іх чужым асяроддзем і не зьяўляўся родным домам. Яны хутчэй стараліся атрымаць прапіску, размаўляць па-руску (як начальства), стаць у чаргу на кватэру і гадоў праз 15 атрымаць яе. (Жыльё і разьмеркаваныя жылля было ў руках дзяржаўнай бюракратыі.) На гэтым жыццёвым мэты гарадзкага вяскоўца, практычна, заканчваліся. Нашыя гарады па сваім сацыяльна-культурным узроўні і характару насельніцтва сталі нагадваць вялікія вёскі (толькі без беларускай мовы).

Справа ў тым, што ў 60-70-х гадах у беларускія гарады перасяліліся не эканамічна вольныя людзі, якія некалі ў Чэхіі (каб знайсці працу, зарабіць грошай, адкрыць бізнэс, пачаць вытворчасць, гандль і г.д.). У беларускія савецкія гарады ўцёк нядаўна запыргонены, загнаны, запалоханы калгаснік з адпаведнай псіхалёгіяй, залежнасцю, няўпоўнанасцю ў сабе і мінімумам патрабаванняў. Але нават гэты мінімум ён павінен быў яшчэ заслужыць у адміністрацыйнай сістэме.

Гэта была заплянаваная міграцыя ў талітарным савецкім сьвечце пад чужой уладай: без свабоды, без дацпыненняў уласнасці, без пашаны да беларуса і нацыянальных ідэй.

Дэфармаваная этнічная сьведасць ня ў стане супраціўляцца ніякай экспансіі, якая валодае канцэптуальнай культурнай (ці квазікультурнай) ідэалёгіяй і ня ў стане захоўваць сваё асяроддзе ў агрэсіўных чужародных умовах. З сьведасцю „гэтэўшых” у талітарных абставінах цяжка стварыць нацыянальную гарадзкую культуру, а з псіхалёгіяй „вясковасці” і ўсвядомленьнем другаснасці — нельга яе перайначыць.

Каб дасягнуць мэты, асіміляцыйная палітыка імкнецца, перш за ўсё, сьцярэдзіць сваю мову на акупаванай тэрыторыі, знішчыць нацыянальныя эліты і асіміляваць гарады. Калі гэта рэалізуецца, то далейшы ход асіміляцыі і разбуэрэнне нацыянальнай культуры адбываецца ўжо хутка і паўсюдна.

Калі ў гэтых абставінах нацыя траціць мову і пераходзіць на мову асімілятараў, то яна ўцягваецца тады ў самазнішчэнне, бо неабходныя цывілізацыйныя працэсы (напрыклад, урбанізацыя, прыватызацыя, інфарматыка, адукацыя, уніфікацыя дзяржаўнай сістэмы, стандартызацыя і г.д.) пачынаюць дзейнічаць не як нацыянальна кансалідуючыя, а як асіміляцыйныя (нацыянальна разбуральныя) мэханізмы.

У беларусаў, як і ў іншых народаў (асабліва ў тых, што змагаліся за нацыянальнае адраджэнне), існуюць адначасна розныя ўзроўні сьведасці. Але калі ў іншых ранейшыя, ужо гістарычныя, ўяўленьні пра сабе выяўляюцца як рэліктавыя зьявы, то ў нас, з прычыны асаблівасцяў гісторыі, яны даволі пашыраныя. Асобы з этнічнай, і асабліва з „трасянкавай” сьведасцю (этнічна дэфармаванай), не адмаўляюцца ад прыналежнасці да беларускай нацыі і да Беларускай краіны, але не разумеюць значэння і не даражачь нацыянальнымі каштоўнасцямі і інтарэсамі нацыі: беларускай мовай, помнікамі беларускай гісторыі і культуры, беларускай тэрыторыяй, прыродай і г.д.

Анатоль Казловіч у сваім філясофска-псіхалёгічным развагах пра беларускую прыроду і чалавека ў ёй дакладна заўважыў, што для шмат якіх вясковых беларусаў прырода, прастора, у якой яны жывуць, і сьць іхная Бацькаўшчына, іхнае паняццё пра Радзіму, іхны Дом, апошні прыстанак, куды яны імкнучыся, дзе яны знаходзяць упоўнанасць і душэўны спакой. Але калі чужынцы пачалі крамаваць іхную Радзіму, асушаць ды вярставаць, высякаць ды капаць — яны маўчалі. Яны нават не супраціўляліся. Хоць месца ім на іхнай зямлі ўжо амаль не пакінулі.

На жаль, гэта тыповыя паводзіны ігнараваных людзей з этнічнай сьведасцю. Аналігчына паводзіць сабе іншыя людзі і цэлыя народы з тэрытарыяльна-прыроднымі паняццямі Бацькаўшчыны ў сутыкненні з вынішчэннем іхняга жыццёвага асяроддзя (народы Поўначы, Сібіры і г.д.).

Змагацца за сваю прыродную Бацькаўшчыну, супраць вынішчэння зямлі паслядоўна могуць толькі асобы, аб’яднаныя нацыянальнай ідэяй, а не насельніцтва на ўзроўні рэліктавай (і, тым больш, дэфармаванай) сьведасці.

Гэта агучлена месца. Няправільна было б бачыць на Беларусі нейкае выключэнне ці абвінавачваць вясковых беларусаў у тым, да чаго іх змусіла савецкая ўлада, чужынцы і прыбышы, перад якімі яны былі безабаронныя. І мы гэтага ня робім. Людзі, перажыўшы генацыд і ня злучаныя агучальнай нацыянальнай мэтай, баяліся выступаць супраць савецкай „уласці”. Страх захаваўся па сёньняшні дзень.

Але каб перамагчы і нават каб захавачца, трэба супраціўляцца ўсялякаму вынішчэнню.

Тое, што прастора і прырода мае велізарны псіхалёгічны ўплыў на чалавека, — гэта аксіёма. Культурныя людзі стараюцца палепшыць сваю прастору і асяроддзе, дзе існуюць.

Падсумоўваючы вопыт, можна зрабіць заключэнне, што існуе, відавочна, пэўны псіхалёгічны парог ва ўспрыняцці „дрэннай” (іншай) прасторы, перайшоўшы які чалавек не вытрымлівае, траціць сьведасць, адбываецца параліч псіхікі. (Псіхалёгічны эфэкт парогавай прасторы скарыстоўвалі, напрыклад, рускія энквалдзісты-бальшавікі пры катаванні людзей.)

Псіхапарогавым эфэктам валодае, на мой погляд, касмічная прастора за межамі змяной гравітацыі, дзе экстрамыяльныя ўмовы для чалавека канчаюцца і пачынаецца псіхічны хаос (цёмнае царства Гаргоны-Мядузы, як казалі б старажытныя грэкі).

Некалі, у XVIII-XIX стагоддзях, філосафы будавалі пазнаваўчыя

сістэмы географічнага дэтэрмінізму, дзе дамінуючым фактарам уплыву на характар і паводзіны людзей лічылі якраз прастору, географічнае асроддзе, залежнасць ад географічнай шырыні, клімата, вышыні над узроўнем акіяну і г.д.

Погляды географічнага дэтэрмінізму былі вельмі аднабокімі, каб растлумачыць філосафскія праблемы з свайго гледзішча. Тым ня менш, пэўны след у разуменні з'яваў яны пакінулі.

Я, праўда, не рызыкнуў бы напрасці зьявіцца прасторавы характар беларускага краявіду з характарам народу, хоць пэўную адпаведнасць можна знайсці на этнічным узроўні.

Прыродны ўплыў быў раней і існуе цяпер. Мы ўвесь час адчуваем яго ў эмацыйным успрыняцці. Гэта становіцца добра зразумелым, калі ад'едзеш ад Беларусі далей. Тады шмат якімі беларусамі апаноўвае настальгія (мэлянхолія, дэпрэсія) па беларускай прасторы і краявідах. Я шмат разоў назіраў гэта ў беларусаў за мяжой і перажываў сам.

Гэта вельмі цяжкі псіхічны стан, які ў некаторых (як правіла, у тых, хто ня ў стане вярнуцца) доўжыцца гадамі і які я нікому б ня звычайна перажываў. Чалавек адчувае боль душой. Ва ўяўленні, днём і ноччу, узнікаюць краявіды Бацькаўшчыны і адчуванне страчанага замілавання. Пацудзіць страчанасці любові ў некаторых даходзіць да роспачы, да самазабыцця, да фетышызацыі прадметаў, гукаў і пахаў Айчыны, да галоцэнацый ў роўнасці і да немагчымага адчаю (плачу).

Такое адчуванне можна параўнаць са станам, які пасля страты каханай ці са стратай (смерцю) самага блізкага чалавека. Толькі душа шчыміць шматкроць мацней і даўжэй.

Калі чалавек мае моцную волю і разумее, што з ім адбываецца, то можна перамагчы настальгію па роднай прасторы, задушыць у сабе боль, загнаць яго на дно. Але калі не змагацца, то, як кажуць, Бог — бацька. Тады дапамагчы можа толькі час.

Тысячы беларусаў пасля 2-й Сусветнай вайны, якія апынуліся за межамі Бацькаўшчыны, і шмат хто цяпер прайшлі праз такое выпрабаванне.

Але ўсё гэта, як кажуць, цяжкая проза. (Хоць, можа, і ня ўсім ведама.) Мяне захапіла іншае адкрыццё, якое выявілася само сабой. Трэба было толькі параўнаць.

Я аб'ехаў усю Беларусь, уздоўж і ўпоперак і па пэрыметры. У беларускім краявідзе паўсюды адчуваецца нейкая цёплая таемнасць, нейкая святасць, прысутнасць святлага Духа. Беларускі краявід мае нейкую Боскую пячатку, душэўную заспакоенасць. Вось жа нездарма нарадзілася выслоўе: „На Беларусі Бог жыве”.

На Беларусі гэтава Боскасць была для мяне абсалютна відавочнай, і я меркаваў, што так ёсць ва ўсёй прыродзе. Усюды на Зямлі, думаў я, павінна бачыцца пячатка Бога.

Але потым, паездзіўшы трохі па сьвеце і паўзіраўшыся, я нідзе такога, як на Беларусі, ня ўбачыў і не адчуў.

Можа быць, у гэтакім адчуванні Боскыці беларускай прыроды ёсць блізка псіхалагічная аснова, які і ў перамене прасторы? Але ўсё гэта, як і раней на Беларусі, фіксуецца мной у спакойным стане духу і дастаткова рацыянальна.

Тут справа не ў суб'ектыўнасці. Прырода, як і чалавек, мае сваё аблічча. Ёсць людзі з добрымі вачыма, святлай усмешкай і спагодным тварам, мы кажам, з Боскім абліччам. Гэтыя людзі валодаюць канцэнтрацый дэбра.

Прырода таксама валодае такімі асаблівасцямі ў выяўленчым сэнсе яе вобразу. І гэта (аснова асаблівасцяў) якраз паддаецца дакладнаму вывучэнню і даследаванню. Распрацаваны пэўныя сістэмы. Так што тут няма містыкі.

Беларуская прырода — унікальная зьява, збег выдатных геалагічных, географічных, кліматычных, марфалагічных, экалагічных, філярэтычных, гідралагічных і дэмаграфічных

абставінаў, якія ствараюць сваісты вобраз прасторы і аўру прыроды, у якой прыхільна і добра жывецца сваістаму чалавеку, які здольны гэтае Боскае харакство (падкрэсліваю: пагрунтаванае на аб'ектыўнай прыроднай аснове) адпаведна ўспрыняць, цаніць, шанаваць і любіць.

Вось тут і ўгадавалася ўзаемазвязь паміж беларускім чалавекам і беларускай прыродай. Пра іншыя дачыненні ў сферах народнага і нацыянальнага грамадства мы ўжо гаварылі вышэй.

* * *

Мушу падкрэсліць яшчэ раз, што на нацыянальным узроўні развіцця нацыянальных каштоўнасці грамадства ацэньваюцца і ўсведамляюцца ім у значнымі ідэй.

Клопат, пачатак, ініцыятыва ў пытанні развіцця сьведомасці заўсёды выходзіла і мусіць выходзіць ад энтузіястаў, ад эліты нацыі. Эліта не павінна чакаць нацыянальнай ініцыятывы знізу і абвінавачваць людзей у бяздзейнасці, бо нацыянальная ініцыятыва заўсёды ішла зверху (гэта значыць, ад сьведомых людзей — ад ідэйнай эліты).

Ініцыятыва эліты — гэта ня заклікі. Гэта ёсць асьветніцкая праца і дзейнасць у нацыянальных інтарсах ва ўсіх сферах грамадзкага жыцця. Нацыянальная сьведомасць грунтуецца ўжо ня толькі на жыццёвай прасторы (ізноў жа, паўтаруся), ня толькі на займаемай тэрыторыі, ня толькі на прыродзе, але на *нацыянальнай ідэі, нацыянальных інтарсах і нацыянальных каштоўнасцях* (мове, культуры, гісторыі, дзяржаве і г.д.).

Істотна аднак тое, што нацыянальная ідэя можа рэалізавацца (у форме нацыянальнай дзяржавы) толькі на *нацыянальнай тэрыторыі*. Іншых прыкладаў у гісторыі не існуе.

Азначаныя нацыянальнай тэрыторыі мае праграмны сэнс для беларускага Адраджэння.

„Наша зямля, наша нацыянальная тэрыторыя ад пачатку існавання на ёй людзей ёсць наша зямля, — адзначаецца ў дакументах беларускага Адраджэння. — На ёй мы, беларусы, і нашы прокці жывілі справеце. На ёй мы стварылі нашу гісторыю, культуру і дзяржаву. Наша зямля ёсць часткай нас самых, нашага гістарычнага, культурнага і нацыянальнага існавання. Нічога няма даражэйшага за нашу Беларускую зямлю. Наша зямля непаздэльная, недатыкальная, святая.

Анікто — ніякі чалавек, ніякая група людзей, ніякі дзяржаўны орган, ніякая краіна, ні Беларуская дзяржава, ні Беларускі народ — ня можа распрацавацца лёсам Беларускай зямлі, бо яна належыць ня толькі нам, ня толькі тым, хто жыве цяпер, але й будучым пакаленням беларусаў; датуць, пакуць будзе наш род у Сусьвеце.

Наша зямля ёсць наш вечны Дом, вечная спадчына, якая сяжа за межы часу — непоздэльны марат, асьвечаны найвышэйшым гістарычным правам і найвышэйшым абавязкам, неад'емная каштоўнасць Беларускай нацыі. Нашу Беларускую зямлю трэба любіць, берагчы, шанаваць, абараняць ад страты і спусташэння, умець змагацца за яе.” (Праграма Партыі БНФ, 1999 г.)

Нацыянальная тэрыторыя адыграла гістарычную ролю ў самапазнанні і самаўсведамленні нас як народа, паспрыяла фармаванню нашага этнічнага характару, псіхалогіі і мэнтальнасці, была і ёсць нашай жыццёвай прасторай, дзе мы можам гістарычна (гэта значыць — і ў будучыні, вечно і бясконна) жыць, развівацца і існаваць.

Беларуская тэрыторыя, гэтак жа, як Беларуская мова і Беларускі народ, ёсць найважнейшай каштоўнасцю беларускага і беларускага Зямлі.

8 снежня 2001 г., Варшава.

5. БЕЛАРУСКАЯ ІДЭЯ

Першаснай інтэлектуальнай і духоўнай каштоўнасцю нацыі ёсць Нацыянальная ідэя. Без яе нацыя ня можа ні ўзьнікнуць, ні існаваць. Гэта ёсць нацыянальная ідэалёгія: ўсведамленне неабходнасці незалежнага нацыянальнага існавання; стварэнне нацыянальнай дзяржавы; развіццё нацыянальнай культуры; усведамленне нацыянальнай самакаштоўнасці самых сябе (народа, нацыянальнай супольнасці).

Асэнсаванне Нацыянальнай ідэі і дэтэрмінацыя яе (прычынна-абумоўленая сувязь) з кожнай нацыянальнай асобай ёсць чыннікам нацыянальнай сьведомасці грамадства.

Палітычная практыка і гісторыя краінаў паказала, што калі ў грамадстве няма „першаснай каштоўнасці нацыі” ці калі Нацыянальная ідэя няспелая, а нацыянальная сьведомасць людзей невысокая, то ніякія іншыя перавагі, нават вельмі значнага матэрыяльнага кшталту, не дапамогуць грамадству самаразвіцца, сьвердзіцца і свае перавагі рэалізаваць.

Ні багатыя прыродныя рэсурсы, ні вялікая колькасць маёмных, адукаваных людзей, ні культурная спадчына гістарычнага мінулага, ні развітая эканоміка — нішто не паспрыяе, калі насельніцтва не ўсведамляе агульных інтарэсаў і агульных каштоўнасцяў нацыі, калі не разумее абсалютнай нацыянальнай каштоўнасці самых сябе, сваёй супольнасці, мовы, культуры і гісторыі. Такое грамадства страціць свае багацці, апынецца ў залежнасці ад іншых, дэградуе, занепадзе.

Прывяду прыклад. У 1991 годзе (у год аднаўлення незалежнасці і ліквідацыі ўлады КПСС) Беларусь, адносна сваіх суседзяў (Польшчы, Летувы, Латвіі, Украіны) была самай перадавой краінай па жыццёвым узроўні. У Беларусі (адносна гэтых краінаў) была добра развітая структура таварнай вытворчасці і эканомікі, высокая навукаёмкасць вытворчасці, збалансаванасць прамысловасці, стратэгічная вытворчасць, нафтавая, хімічная, электронная, аптычная, тэкстыльная і харчовая, транспартная і г.д. Тут была найлепшая ў былым СССР чыгунка, найлепшая сельская гаспадарка, найбольшая колькасць ворнай зямлі ў Еўропе з разліку на душу (каля аднаго га). Тут была высокаразвітая фундаментальная і ўжытковая навука, структураваная сістэма сярэдне-спэцыяльнай і вышэйшай адукацыі, добры ўзровень медыцыны, высокі ўзровень і вялікі працэнт адукаваных спецыялістаў, добрая кваліфікацыя рабочых і агульная адукацыя насельніцтва, наяўнасць важных прыродных рэсурсаў.

Ніводная з пералічаных краінаў ня мела тады такога становішча. Эканамічны патэнцыял Беларусі перавышаў патэнцыял значна большай па насельніцтву Польшчы (ня кажам ужо пра вайны і ўзбраенні).

Цяпер, аднак, праз 10 гадоў Польшча — ўжо ў НАТО, краіна з рынкавай эканомікай, мае эўрапейскі выгляд, збіраецца ў Эўразыязь. Пайшлі наперад Балтыйскія краіны, умацавалі валюту, будуць новую гаспадарку. Нават Украіна, дзе быў даволі нізкі жыццёвы ўзровень і вельмі складаныя праблемы ў эканоміцы, выбралася на лепшую перспектыву, добра ўспрымаецца ў свеце.

Толькі ў Беларусі за гэты час усё змарнавана. Яна зьбяднела, зыхала найніжэй і само існаванне яе дзяржаўнай незалежнасці пастаўлена пад пагрозу.

У чым жа прычына, чаму так сталася ў краіне, якая рэальна магла б быць наймагутнейшай і найбагацейшай на ўсходзе Еўропы, гэтакім усходне-эўрапейскім драконам, як спрабавалі ўжо характарызаваць яе будучыню.

Так, згодзен, ёсць пытанне знешняй палітыкі. Расея адчула ва ўзвышэнні незалежнай Беларусі смяртэльную небяспеку для

сябе, для існавання яе як імперыі, для таемных мараў усё вярнуць. Эканамічна магутная, з высокім жыццёвым узроўнем Беларусь паўплывала б на ўвесь рэгіён як станюўчы прыклад, стала б зьявляючым звязном таварнага жыцця ва ўсходняй Еўропе. Імпэрскія ўплывы Расеі тут бы вельмі аслабелі, прыйшлося б развітацца з імперскімі марамі на Захадзе і будаваць раўнапраўныя дачыненні.

Таму беларускі напрамак быў аб'яўлены кірункам нумар 1 па важнасці ў расейскай знешняй палітыцы, і ўся магутнасць яе спецслужбаў, дыпламатыі, хітрасьць розумаў „гайдароў” і так званых „расейскіх дэмакратаў” запрацавалі ў зададзеным рэжыме.

Менск, 1997. Змагар за Беларусь.

Яны дасягнулі вынікаў. Беларусь узначаліў свой прарасейскі кіраўнік, які дапамог расейскім спецслужбам ажыццявіць акупацыю беларускай улады знутры.

Аднак знешнія прычыны — гэта ўсё ж недастатковае тлумачэнне заняпаду Беларусі. Адсутнасць шырокага разумення ў беларускім грамадстве таго, што рэальна адбылося і адбываецца, адсутнасць рэальнага і шырокага супраціўлення ўнутранай акупацыі гавораць аб тым, што прычына — ўнутры.

Ва ўсіх суседніх краінах не было такога матэрыяльна-эканамічнага ўзроўню, як у Беларусі, але існавала галоўнае, што рабіла іх моцнымі, гарантавала нацыянальнае і дзяржаўнае існаванне і развіццё. Гэтае галоўнае — **высокая нацыянальная сьведомасць людзей, нацыянальная самасьведомасць грамадства**. Гэта зрабіла іх свабоднымі, гэта дапамагло стварыць ім нацыянальную дзяржаву і падняцца з нізін.

Беларусь, якой пасля вайны за часы СССР, ня глядзячы на вынішчэньне і генацыд, пашанцавала акамуляваць сваю працу ў сістэме савецкай гаспадаркі і часткова ўтрымаць яе вынікі на сваёй тэрыторыі, гэтай працавітай Беларусі не ўдалося захаваць на ўзроўні сваёй нацыянальнай культуры. Краіна страціла беларускую школу (якая фармуе беларускую асобу), не зьберагла павугу да беларускай мовы ў грамадстве, трапіла пад навалу шалёнай савецкай, дэнацыялізацый і русіфікацыі.

У пачатку 90-х гадоў у беларускім грамадстве было ўсё для новага годнага нацыянальна-дзяржаўнага эўрапейскага разьвіцьця. Але не было галоўнага: **моцнай нацыянальнай сьведамасьці людзей**. У выніку — наша грамадства страціла ўсё свае матэрыяльныя перавагі і магчымасьці, апынулася перад паргозай страты незалежнасьці, народнай вярэмасьці і ўвогуле — гістарычнага існаваньня.

Вось што такое нацыянальная сьведамасьць людзей. Гэта калектыўны розум нацыі. Гэта сьведчаньне існаваньня духоўнай індывідуальнасьці народа, якая дзейнічае разумна, паводле агульнай неабходнасьці патрэбаў і інтарэсаў нацыі.

Калі б у 1991 годзе гэтая беларуская нацыянальная сьведамасьць ужо б была адроджана, лёс Беларусі быў бы іншым.

Незалежнасьць Беларусі вярнуў беларускі нацыянальна-дэмакратычны авангард (гэта значыць Народны фронт, і ўсё, хто вакол яго). Першыя, што нацыянальна адрадыліся, рынуліся на сьведмае і сьвятое змаганьне і малою сілаю — перамаглі. Гэта было няпроста. Бо справа вымагала выключнасьці, не цягнула прамаруджаньня, нясьмеласьці і памылак.

Але далей, каб вырашыць пытаньне новай нацыянальнай улады і новай нацыянальнай дзяржавы, трэба было абапярціцца на сьведмае гэтым нацыянальным задачам грамадства, на сьведмае грамадзкія сілы. Сілаў было замала.

Ужо летам 1992 года Масква (у асноўным сьпісслужбы), злучыўшыся з беларускай каляніяльнай адміністрацыяй (урадам і намэнклятурай) перайшла ў наступ на вольную Беларусь.

Нацыянальная ідэя — гэта *ідэя аб'яднаўчага выбару*. Гэта абазначае, што яна і ёсьць ідэя кампрамісу, але — прынцыпу. Тут трэба выбіраць: альбо-альбо. Але тым часам гэта ёсьць ідэя менавіта аб'яднаўча для ўсіх, нават калі б спачатку за ёй стаў толькі адзін чалавек, ці двох, ці — невялікая група.

Чаму гэтак ёсьць? Таму што Нацыянальная ідэя — нішто іншае, як вынікова, практычная і ўнівэрсальная мэта, якая аб'ектыўна вынікае з жыцьцёвага становішча і з духоўных інтарэсаў народа.

Нацыянальную ідэю нікі мудрэц не прыдумал. Яе нарадзіла нацыя. Людзі аднае культуры, аднае мовы, аднае гісторыі, тэрыторыі, знаходзячыся ў аднолькавых сацыяльна-палітычных умовах, паступова ўсьведмаляюць аднолькавую нацыянальную неабходнасьць. Нават тыя, што з набочных прычынаў спачатку не разумелі і не прымалі Нацыянальнай ідэі, ці тыя, што былі да ўсяго абіякавыя. Нацыянальная ідэя, пашыраючыся, разьвіваючыся, усабляючыся і сьвярджаючы сябе, паступова набірае падтрымкі, бо аб'ектыўна — не супярэчыць грамадзкім інтарэсам народа, а толькі выяўляе і фармуе іх. Нацыянальная ідэя рухаецца як шлях нацыянальнай праўды. Кожны ў народзе знаходзіць там свой інтарэс, яна ня ёсьць ідэяй абстрактнай, але канкрэтнай формай, абапёртай на агульнае народнае добро.

Уявім найпрасцейшыя прыклады. Калі, магчыма, вельмі простаму чалавеку тлумачыць: ты працуеш на зямлі і хочаш мець яе ва ўласнасьць. Ты атрымаеш такую квоту зямлі, якую зможаш апрацаваць. Дадзім табе трактар наперад, у кошт крэдыту. Выплаціш крэдыт з ураджэю, паступова, за 10 гадоў. Гарантуем табе, што прадасі сваю бульбу і жыта. Але дзеля гэтага нам усім

разам трэба стварыць сваю дзяржаву з сваіх людзей, каб мець свае законы „пра твой трактар“, тваю зямлю і гарантыі прадажы жыта на ўнутраным рынку, пра твае падаткі і мыта на межах (каб абараніць тваю працу) і г.д. То ўрэшце рэшт, ці ні пагодзіцца з гэтым чалавек?

Альбо пытаем: калі мы з табой будзем мець сваю беларускую ўладу, то ці будзе яна пераймаюць тваю вёску Быкоўшчына ў вёску „Сірэнь“?

Нацыянальная ідэя, нават у дэталях, у самым простым, — гэта ідэя здаровага сэнсу. Яна свая. Таму яна аб'яднаўча, патрабуе асьветніцтва, тлумачэньня сваім людзям, і змаганьня за яе — з чужой палітыкай.

Той жа прыклад, але ў рэчышчы ідэі абстрактнай (чужой, нездаровага сэнсу). Ты працуеш на зямлі, але ня маеш яе. Давай адбярэм у тых, хто мае яе шмат, і дадзім табе, колькі трэба. Але потым — абагулім, складзем зямлю ў вадно, разам з жывёлай і інвэнтаром. І будзеце ўсе разам, такія, як ты, на ёй працаваць. Бульба і жыта — агульныя. Частку ўраджаю падзеліце паміж сабой, а астатняе — Маскве, за тое, што нас аберагае і намі кіруе. Быкоўшчыну назавем „Камітэтрэн“.

Тлумачэнні, мяркую, непатрэбныя. Як укаранялася гэтая ідэя — добра ведама. Яе не растлумачыш, не пакажаш, не дакажаш і ня ўспрымеш, ці ты адукаваны, ці ты неадукаваны. Бо яна не вынікае ні з жыцьцёвых абставінаў, ні з сацыяльных патрэбаў, ні са здаровай лёгікі. Гэта тыповая разбуральная, разьяднаўча ідэя, не адпаведная жыцьцю, якая (каб існаваць) патрабавала маўзэра, калочага дроў і лёзунгу: „Хто ня з намі, той супраць нас.“

Нацыянальная ідэя ёсьць ідэяй прынцыпу і выбару, але (як я ўжо адзначыў) — не канструкцыяй кампрамісаў. Некаторыя наўныя людзі (зрэшты, і занятыя дэмагогі таксама) шчыра мяркуюць, што ва ўсіх выпадках грамадзкіх сутыкненьняў і суперніцтва процілеглых тэндэнцыяў у палітыцы ды сярод людзей, трэба заўсёды не канфліктаваць, а шукаць нечага агульнага, прыймальнага для ўсіх. Такія людзі здаюцца палітычнымі мудрацамі, разважаюць то пра „дэнтрызм“, то пра „мастатства кампрамісу“ і г.д., думаючы, што валодаюць унівэрсальнай тэхналёгіяй дэмакратыі.

Квінтэсэнцыяю такой „тэхналёгіі“ выявіў некалі ў польскім Сэйме наш беларускі сэнатар Аляксандар Уласаў: „Усё будзе добра, панове, — зьвяртаўся ён да сэнатараў-дэпутантаў, — толькі нічога ня трэба рабіць“.

Кампраміс магчымы (і можа быць плённым) па збліжаных і альтэрнатыўных пазыцыях. Сутнасьць жа ў тым, што ў Нацыянальнай ідэі не існуе нацыянальнай альтэрнатывы. Яе абагуленасьць — абсалютная. Яе альтэрнатыва знаходзіцца за межамі нацыі і зьяўляецца — антаганізмам. Кампраміс паміж антаганізмамі, практычна, немагчымы (альбо — альбо). Хіба што гэта будзе кампраміс абсурду.

Не існуе здаровага кампрамісу, скажам, паміж антаганізмам жыцьця і сьмерці: быць ці ня быць. Але аб'яднаўчы сэнс для людзей (здаровы сэнс), на глядзячы на дыямэтральную супроцьлегласьць ідэяў, знаходзіцца ў пазыцыі жыцьця: „Быць.“

Значыцца, калі мы гаворым „быць“, — мы можам урэшце ўсіх аб'яднаць, хоць бы бальшыня меркавала зь нейкіх прычынаў, што „быць“ — ня трэба.

За „быць“ (гэта значыць, жыць) — трэба змагацца, бо жыць — мусім усё.

Добра, што за часы Хрыста не было дэмакратыі. А то арганізавалі б „круглы стол“ на дасягненьні кампрамісу паміж Хрыстом і фарысеямі.

Ідэя ад ідэі розьніцца, і ня ўсё — дзеліцца папалам. Каб разумець гэта, Бог і даў чалавеку розум.

Калі глянуць на гісторыю эўрапейскага Адраджэння ў XIX стагоддзі, то ўбачым якраз такую аб'яднаўчую карціну: рух Нацыянальнай ідэі ад малага — да вялікага, праз асвету і змаганне і ясенне Крыжа дзеля шчасця і будучыні ўсяго народа. Гэта такое змаганне, дзе кожны венгр, ці кожны чэх, ці кожны беларус быў у Нацыянальнай ідэі — сябрам.

* * *

Пўная катэгорыя людзей у Расеі і іхныя прадстаўнікі ў Беларусі вельмі ня любяць Беларускаю Нацыянальную Ідэю. Але заўважана, што яны яе і баяцца. Пакусуваюць, ды з-падцішка, скрытна, між іншым, не ўдаючыся ў вялікі разважаны. А так, звычайна, робяць выгляд, што яе няма. Ды й самы яны, маўляў, амаль клопаціцца пра Беларусь, шукаюць, быццам бы, шляхоў выхалу (у Расею, вядома).

Мітусьня ўсё гэта, пустата і дэмагогія. Перамога праўда, бо такая яе прырода. Беларусь была і будзе. Але за Беларусь трэба змагацца.

Каб змагацца, трэба быць разам. Аб'яднаць беларусаў можа толькі *Беларуская Ідэя*. А гэта ёсць Ідэя нашага вольнага нацыянальнага жыцця ў незалежнай Беларускай дзяржаве. Беларусаў ня можа злучыць чужая Нацыянальная ідэя, ці чужая дэмакратыя, а толькі — разлучыць. Вось чаму за сваю ідэю трэба змагацца супраць чужагоднага.

Сапраўды так. Ёсць толькі адна дарога вырагавання Беларусі: узмаціць Беларусь, берагчы ўсё беларускае. Супраціўляцца знішчэнню, русфікацыі, этнацыду. Нельга цяпець, каб нас паніжалі, тапталі ў грязь наша імя, зьневажалі нашу мову і род, забіралі маёмасьць.

Як гэта ня дзіўна, але, каб абараніцца, трэба вельмі ня шмат: адчуць гонар за свой народ і адказнасць за ягоную будучыню.

28 траўня 2002 года, Варшава.

6. КУЛЬТУРА, ГІСТОРЫЯ, МАЁМАСЬЦЬ

Часам гаворыцца, што чалавек — гэта культура. У гэтым ёсць сэнс. Дакультурны чалавек мусіў бы быць часткай прыроды (ці больш сьцісла — жывёльнага сьвету). Ці быў дакультурны пэрыяд у чалавека на Зямлі, сказаць цяжка, хоць дзеля гэтакага меркаваньня хораша выбудоўваецца лясціны ланцужок і пад рукой — розныя прыклады. Але пакуль што гэта ўсяго толькі навукова-лягічныя канструкцыі, а не дакладная навуковая сістэма. Тым ня менш, мы мусім карыстацца тым, што маем, — лёгкія вылучэння чалавека з прыроды, абапіраючыся на фрагменты дакладных ведаў.

Калі прааналізаваць значэньне, гісторыю і сэнс слова „культура“, то прыходзім да высновы, што яно выяўляе асноўнае паняццё і спосаб чалавечага існаваньня на Зямлі. *Культура — гэта ўсё, што створаюць рукі і розум чалавека*. Вышэй культуры ёсць толькі Бог і прырода.

Вылучэньне чалавека з прыроды — гэта быў шлях у культуру. Чалавек, утвараючы культуру, сам зьяўляецца яе стварэньнем (у сфэры культуры ён стварае сябе). У той жа час чалавек ёсць часткай прыроды і Боскага Духу.

Мяркуючы па-філосафску, чалавек, разьвіваючыся ў культуры, ёсць зьявай прыроды, якая, надзелена Боскім Духам, пазнае сама сябе. Таму сэнс культуры — у чалавеку.

Ня цяжка зразумець, што фізічны чалавек у прырыце ня можа выйсці за межы прыроды (ўсяго існага), а фізічнае жыццё чалавецтва абмежавана пэрыядамі прыродных пераменаў.

Таму чалавек ня можа быць „даром прыроды“, як сьвярджалі неадукаваныя людзі, бо прырода ў анталігічным сэнсе — бясконца (адваротна пэрспэктыўная ў шырыню) і ў гінасеалігічным зьмесьце — непазнавальная (проста пэрспэктыўная).

У чым жа тады зьмест культуры, калі яна, існуючы паралельна, ня можа выйсці за межы прыроды?

Культура гэта ёсць духойнае цела фізічнага чалавецтва, форма, у якой разьвіваецца чалавек. Гэта нібы дом, які людзі могуць абсталюваць, як сьвятыню, як храм, альбо ператварыць яго ў хлэў. Бо чалавек культуры, у адрозьненне ад істоты прыроднай (жывёлы), валодае *свабоднай воляй*.

Пераходны, канцовы сэнс культуры можна зразумець, калі разглядаць яе як асяроддзе дзеля ўдасканаленьня чалавечай душы і разьвіцьця чалавечага духу (гэта значыць, як сфэру выяўленьня вечнага розуму).

Мы, беларусы, ствараючы і адраджаючы нашу культуру, ніколі не павінны забывацца пра вечнасьці, духоўны сэнс народнага існаваньня.

Ёсць таксама вузкае разуменьне тэрміну культуры. Яно ўключае ў сабе сфэры творчасці, мастацтва, этыкі, самаарганізацыю грамадзтва. Ёсць сваёй катэгорыі культуры. Напрыклад, агульначалавечая культура, нацыянальная культура, народная культура (пад якой звычайна падразумеваюць фальклёр), мастацкая, бытавая, індывідуальная культура і г.д. Усе культурныя дачыненні ўзаемазьязаныя і, у рознай ступені, узаемазалежныя.

Нас цікавіць тут нацыянальная культура як асноўная каштоўнасьць нацыі. Некалкі пакаленьняў беларусаў жыло пра камуністычным рэжыме, пад расейска-савецкай акупацыяй. Тады ідэалёгія і палітыка ў галіне нацыянальнай культуры вызначалася падвойна. У афіцыйным пляне лічылася, што нацыянальная культура (гэтак жа, як і мова) ёсць часовая зьява. Пра камунізм, маўляў, да якога ўсё няўхільна рухаецца, будзе адна камуністычная культура (і адна мова). На просьбу ўдакладніць, што гэта будзе за культура і якая мова, прапагандысты (псэўдавуучоныя) звычайна ухільяліся ад адказу альбо намькалі, што „возможно, это будет обогащенная национальными культурами русская культура и русский язык, как самые высококачественные и наиболее распространенные“.

Другі варыянт тлумачэньня гэтакай пазыцыі адбываўся на паў-афіцыйным (непублічным, непісьмовым) узроўні, дзе гаварылася, што беларуская нацыянальная культура і мова „нікому не нужны“, што трэба жыць іншай, „больш пераходнай“ рускай культурай, і гаварыць — па-руску, бо „все понимают и везде говорят“.

Узровень гэтакай шавіністычнай прапаганды, як кажучы, недыскусійны. Але бывае, што чым больш прымітыўная прапаганда, тым лепш яна засвойваецца простымі людзьмі. З такой зьявай нялёгка змагацца, бо на прапагандысцкі прымітыў павінен быць контр-прымітыў. Тады успрымаецца.

Вядома, усё вырашаецца нацыянальнай асьветай у нармальнай краіне. Але ў акупаванай краіне, дзе такой асьветы няма (ці яна забаронена), а нацыянальны асьветнікі і шмат якія культурныя людзі — знішчаныя, у такой краіне могуць існаваць самыя неверагодныя антыкультурныя ўяўленьні.

* * *

Нацыянальная культура акумуляецца ў генетычнай памяці, у інтэлекце чалавека і ў набытых інстынктах. У грамадзкім сэнсе, нацыянальная культура адкладваецца ў *гісторыі* і выяўляецца ў людзкіх (грамадзкіх) дачыненнях. З гэтага вынікае, што чалавек нармальна разьвіваецца толькі ў сістэме сваёй нацыянальнай культуры, але можа ўзбагачацца ў іншай нацыянальнай культуры. Такім чынам, кожная нацыянальная культура у дачыненні сама да

сьябе ёсьць сістэма існаваньня і разьвіцьця, а ў дачыненні да іншай нацыянальнай культуры яна выступае як сістэма ўзбагачэньня. Адсюль зразумела, што нацыянальная культура ёсьць абсалютнай умовай культурнага існаваньня, а множнасьць культурў ёсьць чыннікам наскоранага культурнага разьвіцьця кожнай нацыянальнай культуры і культуры чалавецтва ў цэлым. І чым большая множнасьць, тым лепшыя ўмовы, тым большая магчымасьць разьвіцьця.

Гісторыя ёсьць часткай культуры. Гэта яе памяць і назапашаны вопыт. Аб значэньні веданьня гісторыі для асобы і грамадства шмат напісана і сказана.

Без гісторыі культура не разьвіаецца, як не разьвіаецца чалавек без памяці. Каб лепш зразумець, паспрабуем узяць такога чалавека. Скажам, з сёньняшняга дня асоба перастае раптам памятаць усё, што было. Чалавек адразу нібы выпадае з сацыяльна-культурнага жыцьця. Перастае быць паўнаватраснай асобай. Ня зможа далей ні нармальна жыць, ні працаваць.

Расейскія камуністы, зьнішчаючы беларускую гісторыю, фальсіфікуючы і зачыняючы яе для цэлых пакаленьняў, стваралі непаўнаватрасныя ўмовы культурнага разьвіцьця, спрыялі інтэлектуальнай люмпэнізацыі (адсутнасьці духоўных каштоўнасьцяў) і культурнай няразьвітасьці ў грамадстве. А гэта выклікала дэфармацыю нацыянальнай сьведомасьці, неадэкватныя грамадзкія паводзіны народа.

Па-за культурай (гэта значыць, увогуле па-за культурным чалавечым грамадствам) чалавек не разьвіаецца як культурная індывідуальнасьць (дзічэ).

Выходзіць, што для нармальнага і прайдзівана існаваньня і разьвіцьця грамадства і чалавека неабходна, каб былі моцныя

На працягу ўсёй гісторыі культурнага існаваньня людзей назіраецца пастаянная разбуральная тэндэнцыя: зьменшыць множнасьць культурў (якія ствараюцца ў выніку культурнага разьвіцьця чалавецтва.)

Найвыразней гэтага зьява ўвасоблена ў ідэалёгіі, псіхалёгіі і палітыцы імперыі. Ці ёсьць у гэтым нейкі аб'ектыўны рацыянальны энас? На жаль, ёсьць. Для хутчэйшага і вышэйшага разьвіцьця культуры патрэбна яна толькі множнасьць, але і канцэнтрацыя магчымасьцяў, рэсурсаў, грамадзкай сілы. Так узылікалі вялікія цывілізацыйныя імперыі, заснаваныя на крыві і касцях загіблых народаў, дзе будаваліся велічныя храмы, калёны, помнікі, сфінксы, аквэдукі ды піраміды, тэатры ды стадыёны, а вайна была сродкам культурнага прагрэсу.

Канцэнтрацыя багацьцяў і культуры ў імперыях выклікала зайздрысьць малакультурнага, так звананага „варварскага сьвету“, зь якім імперыі вялі пэрманэнтныя войны. У выніку гэтакіх войнаў узылікалі нават варварскія імперыі (напрыклад, Манчжурыя, Залатая Арда, Імперыя Тамэрлэна, Расея* і г.д.), якія прагражалі зьнішчэньнем любові культуры.

Цывілізацыйныя старажытныя імперыі зьнікалі, аднак, перш за ўсё, з унутраных прычынаў (заныпад маралі, духоўная дэградацыя), а ня толькі над ударамі варвараў. Бо нішто ня можа доўга трываць, заснаванае на гвалце і крыві. На месцы імперыі зноў ажывалі ацалелыя народы, адраджалася множнасьць культурў, якія разьвівалі свае народныя традыцыі і вельмі выбарачна засвойвалі культуру імперэрску.

У XX-м стагоддзі разваліліся і спынілі сваё існаваньне, практычна, усе (акрамя Расеі) сусьветныя імперыі (у тым ліку, і каляніяльныя). Утварылася мноства нацыянальных і посткаляніяльных дзяржаваў.

Назапашаны велзарны вопыт па самазахаваньні і адраджэньні нацыянальнай культуры.

У гэты ж час становіцца зразумелым (а ў канцы XX-га стагоддзя замацоўваецца ў палітыцы), што вялікая традыцыйная вайна (вайсковая франтавая кампанія) стала эканамічна непаспэльнай і эканамічна ня выгаднай, а вынікі яе — надзвычай разбуральныя і гвалтоўныя для культуры, якая, з ускладненьнем сваёй структуры, стала больш датклівай на разбурэньне.

Да пачатку XXI стагоддзя і спосабы вайны, і імперская палітыка пачалі мяняць аблічча. На месца „накаляніялізму“ прыходзіць „глябалізацыя“ (якая ўжо выклікала канфлікт з ісламскім сьветам), а замест традыцыйнай вайсвай акупацыі часцей і часцей ужываецца эканамічная вайна, распрацоўваюцца мэталы інфармацыйных, кібэрнэтычных, прапагандысцкіх, фінансавых войнаў, выкарыстаньне разьведкі, спэцслужбаў і г.д.

Дзяржаўная ўлада ў Рэспубліцы Беларусь (як я ўжо адзначаў раней) была захопленая Расеяй у выніку скаардынаваных дзеяньняў расейскіх спэцслужбаў і савецкага КГБ, з выкарыстаньнем дзючых мэханізмаў фармаваньня ўлады. Гэта новы від вайны: акупацыя знутры пры дапамозе спэцслужбаў.

На працягу ўсіх гадоў гэтай вайны (з 1994-га) адбываецца паслядоўнае вынішчэньне асноваў беларускай культуры, гісторыі, эканомікі, незалежнасьці і дзяржаўнасьці. Старая імперыя з адставай эканамікай, культурай, з традыцыйнымі ськіраваньнямі

Фота Альм Бураман, Вілюя (ЛТ)

Старая Вілюя.

нацыянальнай (народнай, этнічнай) культуры, каб іх было шмат і каб людзі, жывучы ў сістэме адной нацыянальнай культуры, маглі рухацца па сьвечце (ці хаця б ведаць, што ў ім робіцца).

У рэальнасьці аднак, назіраюцца істотныя адхіленьні ад узору, узынікаюць войны і канфлікты з мэтай захопу чужой тэрыторыі ды маёмасьці, прэдумваюцца пачварныя тэорыі ды ідэалёгіі, дзеля асіміляцыі ці вынішчэньня нацыяў, снуецца хітрая палітыка і таемная дыпляматыя, праваквэцця культурная экспансія, міграцыі, дыверсіі, імперыялізм у культуры і г.д.

на захоп тэрыторыяў, на генацыд, тэрор і асіміляцыю (такую тэрарыстычную вайну яна вядзе ў Чэчніі) распачала ў Беларусі новы мэтад вайны — ўнутраную акупацыю, рассяяную ў часе, шляхам стварэння ўмоваў для самазнішчэння беларускай нацыі.

Экспансія любой імперыі (варварскай ці цывілізацыйнай) ёсць заўсёды пагроза множнасці культуры, духоўнаму і фізічнаму існаванню народаў.

Прыклад зь Беларусі яскравы, але можам паглядзець на сьвежы прыклад з іншага боку: як адбываецца экпансія цывілізацыйнай глыбалізацыі, наступ супэрімперыі. Якім мэтадам тут зьнішчаецца мова, культура, духоўныя традыцыі народаў (інакш бо „глыбалізацыі“ ці новага каланіялізму плянэты ня станецца). Гэты мэтад ёсць *культурны імперыялізм* (распаўсюджаньне камэрцыйнай збочанай мас-культуры па рыначных каналах). „Культурны імперыялізм“, распуста і збочанасьць агрэсіўнай мас-культуры ідуць наперадзе глыбалізацыі і здольныя разваліць, зьнішчыць, спяганіць любую чалавечую культуру, „жэрці“ любую мараль, разбосьціць нармальнае грамадзтва.

Радыкальныя ісламісты ў Аўганістане (талібы) пачалі змагацца з культурным імперыялізмам даступным ім варварскім мэтадам (рэпрэсіямі) і вышлі з-пад кантролю супэр-імперыі. Праз нейкі час, пад выглядам злаўленьня Бін-Ладэна, які хаваўся ў Аўганістане, Аўганістан як дзяржава** быў сыперты з твару зямлі тысячамі бомбаў ды ракетаў. Талібы перасталі існаваць.

Вось такое „радыкальнае ўмяшальніцтва“, як кажуць у хірургіі. (Дарчы, а дзе Бін-Ладэн? Але, зрэшты, ня важна, дзе. Галоўнае, што ўсё ў парадку і з „правамі чалавека“, і з „ідэаламі дэмакратыі“ таксама.)

Дадам толькі, што Аўганістан — стратэгічны ключ да Сярэдняй Азіі і ўсяго ўсходу. Праз яго — ўсе шляхі. Гэта яшчэ Аляксандар Македонскі ведаў, калі туды ішоў рызыкаваць сваёй галавой і арміяй.

Такім чынам, там, дзе паўстае пытаньне аб існаваньні альбо аб становішчы народаў, заўсёды, першым чынам, узнікае пытаньне аб нацыянальнай культуры. Усім да яе раптам зьяўляецца справа.

Але, можа, у Беларусі інакш, можа тут — нейкае выключэньне з правіла? Можа, і сапрады, як кажуць саветы, „какая разніца?“

Мэта сучаснай, „тэхналагічнай“ вайны, гэтак жа, як і мэты традыцыйнай збройна-вайскавай кампаніі — аднолькавыя: захоп нацыянальнай маёмасьці, тэрыторыі і рэсурсаў. Культура сама па сабе менш цікавіць акупантаў, але, каб дасягнуць мэты, ім трэба зьнішчыць культуру. **Бо культура, мова, гісторыя ёсць кансалідуючым чыньнікам нацыі.** Яны злучаюць народ, робяць яго сьведамым дзеля нацыянальных інтарэсаў, спрыяюць адпорнасьці народа пры замаху на ягоную ўласнасьць і свабоду. Без культуры народ разброены.

Услед за страатай нацыянальнай культуры ідзе страата нацыянальнай ўласнасьці. Што гэта абазначае — тлумачыць няма патрэбы. Галечу і выміраньне, беднасьць. Зьнішчыўшы нацыянальную культуру, мову, гістарычную памяць народа, чужынкам значна лягчэй забраць („прыватывазаваць“, купіць за бясэн) нацыянальную ўласнасьць, напрацаваную пакаленьнямі, захапіць рэсурсы, фабрыкі ды заводы, зямлю, лясы, дарогі, вад, нетры, палі ды паветра. Народ становіцца нікім і нічым на сваёй зямлі, якая робіцца ўжо не яго. Чалавек можа пайсьці, праўда, на працу, да новых гаспадароў-акупантаў, бо ім патрэбная будзе танная рабочая сіла. Але на гэтым перспэктыва яго і замкнэцца.

Савецкага простага беларуса, які кажа „какая разніца“, ужо рыхтуюць да нявольніцкай перспэктывы. Лібэрал-калябаранты да таго ж яшчэ хлусьліва „растлумачаць“ яму (па-руску), што, маўляў, ня мае значэньня, чья ўласнасьць, важна гарантаваная праца,

рабочыя месцы, заробкі. І савецкі „пралетар“, даведзены да галечы гэтымі калябарантамі ды чужынкамі, павінен (па задуме) узрадавацца, што ўзамен за ягоную нацыянальную ўласнасьць дадуць яму пустыя гарантыі працы на прыбытак рабаўніку. (Як быццам нешта значаць гарантыі беднаму ды слабому.)

„Сьвятая Ганна“ і „Бернардынец“. Вільня, 2001 г.

Ці вось іншы прыклад савецкага. Гандляр, прадпрымальнік робіць грошы, мае фірму. „Быстрэй бы пад Расію, — кажа мне гэты малады нявольнік. — Расійскія законы луччэ для бізнеса. Тагда і мы паднімемся.“ Камэнтар непатрэбны.

Людзі, не аб'яднаньня нацыянальнай памяццю, гісторыяй і культурай, якія не разумеюць каштоўнасьці нацыянальнай культуры, страцілі нацыянальную культуру і адчужаньня ад яе, такія людзі ня ў стане валодаць нацыянальнай сьведамасьцю, зразумець нацыянальныя інтарэсы як свае інтарэсы і стварыць нацыянальную дзяржаву. Нават ўласнасьць, зькой яны асабіста валодаюць, будзе імі страчана ва ўмовах чужынскай акупацыйнай палітыкі, сутнасьць зькой ім звычайна таксама — незразумелая.

Беларус, які валодае нацыянальнай сьведамасьцю, беражэ таксама і каштоўнасьці нацыянальнай культуры. Ён разумее: каб мець маёмасьць, памнажаць ўласнасьць і стаць заможным, неабходная самастойнасьць і дзяржаўная незалежнасьць.

Каб лепш жыць у народзе, трэба найперш, рупіцца пра свабоду для народа, а не пра грошы для сябе. Бо ня маючы незалежнасьці і свабоды, людзі будуць працай сваёй ўзбагачаць тых, ад каго залежныя, тых, хто будзе над імі гаспадаром, хто будзе распараджацца ў іхнім доме (у іхняй краіне). Каланізатар зацікаўлены ўзбагаціцца коштам і працай нявольніка, а ня тым, каб памножыць яго дабрабыт. У сваёй краіне трэба быць гаспадаром.

(Фота 3. Панама)

Некалі я напісаў для сябе малы верш (нібы зацемку, дзеля памяці):

— Ці хочаш свабоды?
— Хачу — дабрабыт.
— Ня будзеш яго мець.
Бо, каб стаць заможным,
Трэба быць незалежным.

* * *

Велізарнай каштоўнасцю культуры зьяўляюцца талент і інтэлект нацыі (адукаваныя людзі). Гэтыя акумуляваныя каштоўнасці зрабіліся ў сучасным свеце першаснымі рэсурсамі культурна-эканамічнага развіцця народа (ня нафта, ня газ, не жалезная руда, а менавіта інтэлект).

Адначасна талент і інтэлект даўно ўжо сталі таварам міжнароднага кіясу, які зь беларускага боку расходзецца за бясэн, задарма нават у Афрыку, і проста марнуецца ад таго, што рэальна не існуе ў акупаваным беларускім грамадстве абароны інтэлекту як нацыянальнай уласнасці народу. Каб абарона існавала, патрэбна ня толькі незалежная нацыянальная палітыка, але і сьведомасць нацыянальнага існавання.

* * *

Разважаючы пра нацыянальныя каштоўнасці, зьвернем увагу на паяднаньне іхных духоўных і матэрыяльных кшталтаў. Тут выразна прасочваецца залежнасьць характару матэрыяльнага ўгрунтаваньня грамадства ад ўсьведамленьня ім духоўных, маральна-этычных і культурных здабыткаў нацыі.

Аказваецца, што свабода, эканамічнае развіццё і дабрабыт людзей у нацыянальным грамадстве апасродкавана залежыня ад кшталтаваньня ў ім найперш духоўных і культурных каштоўнасцяў нацыі (мовы, гісторыі, культуры, нацыянальных

традыцыяў, маралі, этыкі, мастацтва, нацыянальнай ідэі, інтэлекту, усведамленьне нацыянальных абавязкаў і г.д.).

Зрэшты, яно зразумела само сабой. Але пра дачыненні культуры неабходна гаварыць. Нават пра самае відавочнае. Бо доўгі савецкі пэрыяд і затым — частковая ягонае рэанімацыя (антыбеларускі рэжым) зьмянілі шмат дзе сам характар думанья людзей. Шмат каму падсьведама здаецца, што духоўныя інтарэсы ня маюць самакаштоўнасці, што за ўсялякім духоўным зрухам стаіць матэрыяльны інтэрас.

Можа б яно так і выгляда, калі б чалавек ня жыў духоўным жыцьцём. Першаснасьць у канкрэтных выпадках можа быць дыскусійнай, але агульны вызначальны кшталт культуры, сувязь і ўзаемазалежнасьць — відавочныя.

Прыярытэтнасьць частак можна вызначыць па магчымасьці ўзнаўленьня цэлага. Страціўшы матэрыяльнае, але захаваўшы культуру і дух, усё можна ўзнавіць. Страціўшы культуру і дух, можама страціць і матэрыяльнае. І калі страцім, то без культуры, бяз духу, без ідэі ўжо нічога не адноўім.

Бо лепш умець, чым мець, ня ўмеючы. Лепш ведаць, чым валодаць, ня ведаючы. Беларуская культура ёсьць найвялікшы нацыянальны скарб.

15 чэрвеня 2002 г., Варшава.

* Наглядаю ізноў, што „варварамі“ раней звычайна называлі тыя народы (дзяржавы), якія не стваралі высокай культуры (гэта значыць, духоўнай, не ўжыткавай культуры: літаратуры, тэатра, архітэктуры і т.п.), а займаліся, галоўным чынам, вайной, ваянным рабуніцтвам і заваўніцтвам. Расей мела характэрныя рысы варварскай імперыі. Расейскі Цар Мікалай I, які дараваў у XIX ст., характарызаваў Расею як „ваенную дзяржаву“, а Сталін (у XX-м стагоддзі) рыхтаваў сусьветную рэвалюцыю, заваяваньне Эўропы і Азіі, перабудаваў усю імперыю на ваенна-лігнерны лад.

** Дзяржаўная ўлада ў акупаваным войскамі НАТО Аўганістане мае фармальны характар і ў сярэўдзасці не выходзіць за межы Кабула.

(Фота 3. Пазьмина)

Віснiчнына асеньнiм днiм. 2001 г.